

Osmanlılarda İmamlık Müessesesi ve Vakıflar*

Imamate Institution and Religious Endowments in the Ottoman Empire

Necati DÖĞÜŞ**

Öz

Osmanlı Devleti'nde Müslüman topluma hizmet veren kadrolar içerisinde oldukça geniş bir yer tutan imamlar devletin sonuna kadar mahallenin en nüfuzlu şahsiyetleri olmuşlardır. Çünkü onlar devletin mahalledeki temsilcileri olup yaptıkları dinî hizmetler yanında idarî, beledî, adlî, sosyal konular ve eğitim hususuyla alakalı birçok resmî görev de icra etmişlerdir. Ancak bu hizmetlerini devlete bağlı olarak değil bir vakıf görevlisi yani hademe-i hayrat olarak yerine getirmişlerdir. Dolayısıyla îfa ettikleri bu görev ve hizmetler karşılığında aldıkları maaşlar da vakıflar tarafından finanse edilmiştir. Öte yandan imamların meşruta tabiri ile ifade edilen lojman ihtiyaçları vakıflarca karşılandığı gibi lojman verilemeyen imamlara ödenen kira bedelleri de yine vakıf gelirlerinden karşılanmıştır. Bunlarla birlikte "duâgûluk" olarak ifade edilen cihetler mukabilinde alınan ve birer ek gelir olarak değerlendirilebileceğimiz ücretler de vakıf kurumları tarafından ödenmiştir. İmamlık kurumunun vakıflarla olan bu sıkı ve çok yönlü münasebetlerine rağmen şimdiye kadar bu konu ile doğrudan ilgili herhangi bir çalışma yapılmış değildir. Bundan dolayı bu makalede özellikle 19. yüzyıl İstanbul'unda görev yapan imamların vakıflarla olan bu ciddi ve köklü münasebetleri ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: İslâm Tarihi, İstanbul, Evkaf Nezareti, İmam, Cami, Mescid, Vakıf, Mütevellî.

Abstract

Until the end of the Ottoman empire, imams remained the most influential actors in Muslim neighborhoods. They comprised the largest group within the cadres of civil servants who had served the Ottoman society. In addition to religious services, they also carried out many official state duties concerning administrative, municipal, judicial, educational, and social matters as representatives of the Ottoman state. Nevertheless, their roles in these non-religious matters were independent of state apparatus. Instead, religious endowments (vakıfs) paid the salaries of imams who worked as religious functionaries (hademe-i hayrat). Also, religious endowments either provided accommodation to imams with lodging houses called meşruta or covered their rents for accommodation. Finally, religious endowments recompensed imams for their service of public praying and supplication (duâgûluk). The strong connections between imams and religious endowments and their multifaceted relations have been understudied so far. Thus, this article examines deeply-rooted and profound relations between imams and religious endowments in 19th century Istanbul.

Keywords: History of Islam, Istanbul, Evkaf Nezareti, Imam, Mosque, Masjid, Foundation, Trustee.

Giriş

Osmanlı Devleti'nde din, hayatın merkezini teşkil etmekteydi.¹ Ancak dinî müesseseler ve kamu hizmetlerinin çoğunun teşkilatlanması ve muhafazası devletin görevleri arasında değildi. İşte bu durumda birçok dinî ve sosyal ihtiyacın karşılanması için vakıflar devreye giriyordu.² Dinî, içtimaî, iktisadî ve kültürel boyutlarıyla nevi şahsına münhasır bir sektör olarak ifade edilen vakıf kurumu Osmanlı toplum hayatında derin izler bırakmıştır. Dolayısıyla bu müesseseyi anlamadan Osmanlı Devleti'nin

* Geliş Tarihi: 25.03.2021, Kabul Tarihi: 11.05.2021.

** Dr., Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, necatidogus@gmail.com, Orcid: 0000-0002-1013-9837.

¹ Osmanlı Devleti'nde dinin yeri ve önemi hakkında geniş değerlendirmeler için bk: Mehmet Şeker, *Osmanlı İslâm Tasavvuru* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2015).

² Bahaeddin Yediyıldız, *18. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi* (Ankara: TTK, 2003), 41-42.

iktisadi ve kültürel hayatının tam manasıyla anlaşılamayacağı vurgulanmaktadır.³ Öte yandan Tahsin Özcan, devlet mülkiyeti ile özel mülkiyet yanında üçüncü bir kategori oluşturan vakıfların idari ve mali açıdan bağımsız kurumlar olarak altyapı yatırımlarının gerçekleşmesi yanında, Osmanlı toplumunun ihtiyaç duyduğu temel hizmetlerin yürütülmesinde önemli bir fonksiyon icra ettiğini belirtmektedir. Ona göre Osmanlı mâlî sistemi içerisinde önemli bir paya sahip olan vakıflar, özellikle sosyal ve ekonomik hayatın gerek duyduğu yatırımların gerçekleşmesi ve hizmet amaçlı kurumların tesisinde merkezî bir rol oynamaktadır.⁴ Sadece câmi ve mescidler değil bütün kamu hizmetlerinin vakıflar tarafından yerine getirilmesi bu alandaki istihdam potansiyelinin boyutlarını ve hacmini de ortaya koymaktadır.⁵ Bahaeddin Yediyıldız tarafından 18. asır vakıflarının iktisadi boyutu ile alakalı yazılan makalede devlet bütçesinin üçte biri veya yarısını vakıf gelirlerinin teşkil ettiği zikredilmektedir. Ona göre bu miktar vakıflara ait gelir kaynaklarının bu devir Osmanlı ekonomisinin diğer sektörleri arasında büyük bir yer işgal ettiğini göstermektedir.⁶ Nazif Öztürk 19. yüzyılda vakıf gelirlerinin genel bütçe içerisindeki payının %15,77 olduğunu ifade etmekte⁷ Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi ise “vâridatı devlet bütçesinin yarısına eşit olan vakfedilmiş mal ve emlak”tan bahsetmektedir.⁸ Yukarıda değindiğimiz tespitler yanında Tahsin Özcan, vakıf gelirlerinin, merkezî bütçe dışında gerçekleşmesi gibi faktörler de dikkate alındığında, vakıfların iktisadi boyutunun bu rakamların çok üzerinde olması gerektiğini belirtmektedir. Bu durum vakıfların mali sistem içerisindeki oranı ile toplum hayatında oynadığı rolün büyüklüğünü de gözler önüne sermektedir.⁹ Sıralanan bu sebeplerden dolayı Osmanlı Devleti’nde dinî, içtimai, iktisadi ve kültürel birçok boyutu olan imamlık müessesesinin tam manasıyla anlaşılabilmesi için bu kurumun vakıf müessesesi ile olan münasebetlerinin etraflıca ortaya konması gerekmektedir. Zira

³ Nazif Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 24-25.

⁴ Tahsin Özcan, *Osmanlı Para Vakıfları Kanûnî Dönemi Üsküdar Örneği* (Ankara: TTK, 2003), 3-4.

⁵ Adnan Ertem, *Osmanlı ve Cumhuriyet Döneminde Sosyal Bütünleşme Açısından Vakıflar* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997), 104; Ziya Kazıcı, *İslâmî ve Sosyal Açısından Vakıflar* (İstanbul: Marifet Yayınları, 1985), 102-103.

⁶ Bahaeddin Yediyıldız, “18. Asır Türk Vakıflarının İktisadi Boyutu”, *Vakıflar Dergisi* 18 (1984), 26.

⁷ Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, 25, 54 (Tablo 6).

⁸ Mustafa Sabri Efendi, *Dînî Müceddidler: Reformcular* (İstanbul: Sebil Yayinevi, 1994), 71.

⁹ Özcan, *Osmanlı Para Vakıfları Kanûnî Dönemi Üsküdar Örneği*, 6.

imamlar, görev yaptıkları dinî ve içtimai mekanlar, oturdukları meskenler, aldıkları maaş ve ianeler gibi birçok yönden asırlarca vakıflarla doğrudan ilişki içerisinde olmuşlardır.

Bu makalede Osmanlı Devleti'nde görev yapan imamların vakıf müessesesi ile nasıl bir münasebet içerisinde oldukları ve bu çok yönlü münasebetin boyutları arşiv vesikalarının da yardımıyla ortaya konacaktır. Çalışmada daha önce ifade edilen belirli bir zaman ve mekân boyutu göz önünde bulundurulmakla birlikte yer yer İstanbul dışı ve 19. yüzyıl öncesine de temas edilmiştir. Ancak ağırlıklı olarak 19. yüzyıl İstanbul'u baz alınmıştır. Konu altı başlık altında ele alınmış, en son imamlık kurumunu birçok yönden etkilemiş olan Evkaf Nezareti'nin kurulmasından sonra müessesenin içine düştüğü duruma kısaca temas edilmiştir.

1. Cami-Mescid ve Vakıflar

İmamların vakıflarla münasebetinin merkezini, Osmanlılarda mahallenin idarî merkezî olan câmiler teşkil etmektedir. Zira imamların görev yaptığı asıl mekanlar mescid ve câmilerdir. Câmî ve mescidler ise vakıfların “müessesât-ı hayriyye”, “hayrât” veya “hayrât ve müberrât” olarak ifâde edilen kısmında yer almaktadır.¹⁰ Nitekim cami ve mescidlerde görev yapan imam ve hatip gibi din görevlilerine ise “hademe-i hayrât” adı verilmiştir.¹¹

İşte imamların asıl vazife mahalli olan câmî ve mescidler birer vakıf olarak inşa edilmiştir. Hatta taşıdıkları öneme binaen mescid ve cami vakıfları, İslâm vakıf hukukunda farklı ve imtiyazlı bir yere sahip olmuştur. Mesela bu çeşit vakıfların

¹⁰ Klasik fıkıh kitaplarında birçok vakıf çeşidine tesadüf etmek mümkündür. Bu tasniflerden biri kendilerinden faydalanma biçimine göre değerlendirilen vakıflardır ki bunlar da iki kısımda mütalaa edilmektedir: Aynı ile faydalanılanlar ve aynı ile faydalanılmayan vakıflar. Vakıfların birinci kısmını, doğrudan doğruya aynıyla istifâde olunan vakıflar teşkil etmektedir ki, bunlara vakıf hukukunda “müessesât-ı hayriyye” denmektedir. İki kısma ayrılan müessesât-ı hayriyyenin, zengin fakir fark etmeksizin herkesin yararlanmasının caiz olduğu kısmının başında ise mabedler yani câmî ve mescidler gelmektedir. Bk: Ömer Hilmi-İsmet Sungurbey, *Eski Vakıfların Temel Kitabı* (İstanbul: Sulhi Garan Matbaası, 1978), 70; (Vakıf çeşitleri hakkında daha geniş bilgi için bk: Şakir Berki, “Türkiye’de İmparatorluk ve Cumhuriyet Döneminde Vakıf Çeşitleri”, *Vakıflar Dergisi* 9 (2006), 1-13; Ziya Kazıcı, *Osmanlı Vakıf Medeniyeti* (İstanbul: Bilge Yayınları, 2003), 122-128; Ahmet Akgündüz, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi* (İstanbul: OSAV, 2013), 283-297.

¹¹ İzzet Er, “Hademe-i Hayrattan Din Görevliliğine”, *Diyanet Aylık Dergi* 202 (Ekim 2007), 5.

kurulmasında tescile gerek yoktur. Bir yerin mescid olarak ayrılması (ifrazı) ve orada bir vakit de olsa namaz kılınması, vakıf olması için kâfidir.¹² Nitekim incelediğimiz belgelerin hemen hepsinde imamların görev yaptıkları mescid ve camiler birer vakıf olarak ifâde edilmektedir. Yani Osmanlı Devleti'nde her câmi veya mescid aynı zamanda bir vakıf teşekkülüdür. Vakıf tahrir defterlerine bakıldığında diğer işlevleri yanında Müslümanların namaz kılmaları için vakıf yoluyla inşa edilmiş binlerce cami ve mescidin bulunduğu görülmektedir.¹³ Ayrıca imam ve hatiplerin tayin, berât ve tevcihlerini ihtiva eden arşiv belgelerinde bunun binlerce misaline tesadüf etmek mümkündür.¹⁴

Bilindiği gibi hiçbir hayır müessesesi sadece inşa edilmekle ayakta kalmaz. Bu bina veya kurumun bakımı, ihtiyaçları ve burada çalışacak hademe-i hayratın maaşlarının da karşılanması gerekmektedir. İşte söz konusu câmi ve mescidleri bina eden vâkıflar, vakfettikleri akarlarla bu câmilerin ihtiyaçlarını da finanse etmişlerdir.¹⁵ İslâm tarihine bakıldığında henüz 88 yılında Emevi hükümdarı Velid bin Abdulmelik'in Şam'da yaptırdığı Emeviye Câmii'ne birtakım köyler, mezzarlar tahsis ederek vakıf kurduğu ve bu vakfa bakmak üzere de bir nâzır tayin ettiği görülmektedir.¹⁶ İlk dönemlerinden itibaren Osmanlı hükümdarları da inşa ettikleri câmilerin ihtiyaçları ve

¹² Bk: Ali Himmet Berkî, *Vakıflar* (İstanbul: Aydınlık Basımevi, 1946), 119-124; Ayrıca bk: Akgündüz, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, 283.

¹³ Bk: Ömer Lütü Barkan-Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri, 953 (1546) Tarihi* (İstanbul: Baha Matbaası, 1970).

¹⁴ Şakir b. İsmail'in 29 Şevval 1261/ 31 Ekim 1845 tarihinde yazdığı arzuhâlde görev talep ettiği mescid şu şekilde ifâde edilmektedir: "Nezâret-i Evkâf-ı Hümâyûn'a mülhak evkâfdan İstanbul'da Ayvansaray Kapısı hâricinde Eyyub civarında vaki' müteveffâ Korucu Mehmed Çelebi Mescid-i Şerîfi Vakf-ı Şerîfi'nden almak üzere...". Bk: Osmanlı Arşivi (BOA), *Cevdet Evkaf, [C. EV]*, No: 493, Gömlek No: 24934; Yine 29 Rebiülahir 1267/ 3 Mart 1851 tarihine ait tayin ile alakalı bir arzuhâl ve bununla ilgili yazılarda Üsküdar'da bulunan Darussaâde İsmail Ağa Câmii bir vakıf olarak zikredilmektedir: "İşbu arzuhâl ve derkenârlar ile evkâf-ı hümâyûn müfettişi faziletli efendi dâîlerinin i'lâmında muharrer Nezâret-i Evkâf-ı Hümâyûn'a mülhak evkâfdan Üsküdar'da vaki' Dârussaâdetü's-Şerîfe Ağası İsmail Ağa Câmii-i Şerîfi Vakfı'ndan almak üzere...". Bk: BOA, *C. EV*, No: 530, Gömlek No: 26777; Ayrıca evkâf-ı hümâyûn müfettişi Ahmed Şükrü Efendi'nin 29 Zilhicce 1251/ 16 Nisan 1856 tarihli i'lâmında Sultan Mehmed Câmii yakınında bulunan mescidi bir vakıf olarak zikretmektedir: "...İstanbul'da Sultan Mehmed Câmii-i Şerîfi kurbünde vaki' merhum Haracci Muhyiddin Mescid-i Şerîfi Vakfı...". Bk: BOA, *C. EV*, No: 542, Gömlek No: 2739.

¹⁵ Yediylıdız, *18. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi*, 232.

¹⁶ Bk: Fuad Köprülü, *Vakıfların Hukuki Mahiyeti*, haz. Yahya Kemal Taştan (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları), 2013, 206.

burada hizmet gören imam ve diğer hademe-i hayrat için vakıf kurma yoluna gitmişler.¹⁷ Çok erken dönemde başlayan bu güzel uygulamayı devletin yıkılışına kadar devam ettirmişlerdir. Mesela Sultan Abdülmecid içerisinde Çırağan Mecidiye Câmii'nin de bulunduğu vakıflarının bina ve personel giderleri için 2.500.000 kuruş nakit para ile beraber çiftlik, tarla, bahçe, kayık, gayr-i menkul ve madenleri ihtiva eden akarlar vakfetmişti.¹⁸ Hükümdarları devlet ricali ve halk takip etmiştir. Hatta Muradja D'ohsson, Osmanlı Devleti'nde gayr-i menkullerin büyük bir kısmının câmilere tahsis edilmiş olduğunu zikrederken Yediyıldız, 19 ve 20. yüzyılda ülke topraklarının büyük bir kısmının devlete ve câmi vakıflarına ait olduğunu belirtmektedir.¹⁹

Tüm bunlarla beraber birçok vakfiyede vakıfların özellikle cami ve mescid gibi ibadet yerlerinin aydınlatılması, bakımı ve itina gösterilmesi konusunda vakfiyelerine şartlar koydukları ve bu amaçla gelirlerinden önemli miktarda harcama yaptıkları anlaşılmaktadır.²⁰ Mesela Yeni Câmi, IV. Mehmed'in annesi Hatice Turhan Sultan tarafından kurulan vakfa bağlı olarak inşası tamamlanmış ve câminin giderleri için "Mısır Çarşısı" vakfedilmiştir.²¹ III. Osman Vakfiyesi'ne göre Otakçılar'da inşa edilen mescidin "şem'-i rûganu ve zeyt ve masârif-i sâire ve mühimmâtı" için senelik 70 kuruş verilecektir.²² Tavaşi Hasan Bey b. Abdullah Üsküdar'da bulunan mescid için Üsküdar'da ahır, fırın, su kuyusu ve avlusu bulunan ev, iki tuzcu dükkanı ile 41.000 akçe vakfetmiştir.²³ 29 Zilhicce 1214/24 Mayıs 1800 tarihine ait bir belgede

¹⁷ Ali Himmet Berkî, "Vakıf Kuran İlk Osmanlı Padişahı", *Vakıflar Dergisi* 5 (1962), 128-129.

¹⁸ Bk: Şefaattin Deniz, "Sultan Abdülmecid Vakıflarından Çırağan Mecidiye Câmii", *Vakıflar Dergisi* 43 (Haziran 2015), 109-110; Ayrıca 20 Zilkade 1265 tarihli belgede "Çırağan Sahilsarây-ı Hümayûnu civâr-ı âlîsinde kâin Mecidiye Câmii-i Şerîfi hademesine tertîb kılınan vezâif ve fodulanın miktarı" başlığı altında Mecidiye Câmii'nde görev yapan imam, hatip, duâgû, müezzin, kayyım, sirâcî, bevâb ferrâş gibi hademeye verilen maaş, yapılan ihsanlar ve tahsis edilen lojmanlar sıralanmaktadır. Lojman verilemeyenlere çeşitli miktarlarda kira bedelleri ödenirken kış için kömür parası da verilmektedir. Tafsilat için bk: Osmanlı Arşivi (BOA), *Bâb-ı Defterî İradeler [D. DRB.İ]*, No: 27, Gömlek No: 5.

¹⁹ Yediyıldız, 18. *Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi*, 146-147.

²⁰ Cihan Aksoy, *Valide Sultan Vakıflarının Sosyo-Ekonomik Etkileri –Bezm-i Alem Valide Sultan Vakıfları-*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1997), 29.

²¹ Aksoy, *Valide Sultan Vakıflarının Sosyo-Ekonomik Etkileri –Bezm-i Alem Valide Sultan Vakıfları*, 83.

²² *Sultan III. Osman Vakfiyesi*, haz. Ali Öngül (Manisa: Celal Bayar Üniversitesi Yüksek Öğrenim Vakfı, 2003), 16.

²³ Özcan, *Osmanlı Para Vakıfları Kanûnî Dönemi Üsküdar Örneği*, 135. (15 Zilhicce 1291 tarihli belgelere göre mezkûr vakıf, Evkâf-u Hümayûn Nezâreti'ne ilhak edilmekle beraber hala devam

Nuruosmaniye Câmii'ne Ramazanlarda iki minaresinin dört şerefesinde yakılacak kandiller için “beher yevm” 20 kıyye zeytinyağı, 30 gün için ise 600 kıyye zeytinyağı verilmektedir. Câminin iç kısmının aydınlatılması için ise günlük 26, aylık ise 780 kıyye zeytinyağı verilmektedir.²⁴ Câmilerin bakım masrafları yanında tamirat giderleri de vakıflardan karşılanmaktaydı.²⁵ Mesela Üsküdar'da Kebeci Câmii minaresinin tamiri için Hacı Süleyman b. Abdi Vakfı'na ait gayr-i menkul satılarak elde edilen 300 akçe ile minare tamiri için kadıdan izin alınmıştı.²⁶ Mehmed b. Hüseyin, Toklu Dede Mahallesi'nde bina eylediği mescid ile bu mescidde görevli imam ve müezzinler için üç dükkan ile bir berber ve bir bakkal dükkanını vakfeylemiş; câmi hademesi ve ihtiyaçları için yapılacak harcamalardan sonra kalan meblağı ise câminin tamiratına sarf edilmesini şart koşmuştur.²⁷

Ayrıca bazı küçük câmi ve mescidlerin büyük külliye vakıflarına ait gelirler tarafından finanse edilmeleri de söz konusu idi. Mesela Babaeski, Çorlu Büyükçekmece ve Küçükçekmece camileri ile Altımermer, Kavak, Fener ve Ereğli mescidlerinin personel ve tamir giderleri Fatih Külliyesi'nden karşılanmaktaydı.²⁸ Bunun yanında 29 Cemaziyevvel 1244/7 Aralık 1828 tarihinde Fatih Sultan Mehmed Vakfı mütevellî kaymakamının yazdığı arzda Aksaray'da Çakırağa Camii imamlarına meşrûta olan yevmî 8 akçe vazîfenin de Fatih Sultan Mehmed Vakfı'ndan karşılanmakta olduğu görülmektedir.²⁹ Ali Bey b. Hamza Bey Vakfı vakfiyesine göre ise vakfedilen 10.000 akçenin 130 akçesi Salacak Mahallesi Mescîdi'nin üç tanesi her gece ve dört tanesi de cuma geceleri yakılacak olan yedi kandil yağı için tayin edilmiş; kandilleri yakacak olan kişiye ise senede 120 akçe tahsis edilmişti.³⁰

etmekte olup vakıftan imama yevmî 19 akçe maaş ödenmektedir. Bk: BOA, C. EV, No: 543, Gömlek No: 27408.)

²⁴ Bk: Osmanlı Arşivi (BOA), *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri [TS. MA. d]*, No: 4284.

²⁵ Kazıcı, *İslâmi ve Sosyal Açıdan Vakıflar*, 106.

²⁶ Özcan, *Osmanlı Para Vakıfları Kanûnî Dönemi Üsküdar Örneği*, 119.

²⁷ Bk: *İstanbul Kadı Sicilleri Eyüb Mahkemesi (Havass-ı Refia) 3 Numaralı Sicil*, haz. Komisyon (İstanbul: İSAM Yayınları, 2011), 197-200.

²⁸ Fahri Unan, *Kuruluşundan Günümüze Fatih Külliyesi* (Ankara: TTK Yayınları, 2003), 147.

²⁹ BOA, C. EV, No: 551, Gömlek No: 27821.

³⁰ Özcan, *Osmanlı Para Vakıfları Kanûnî Dönemi Üsküdar Örneği*, 140.

2. İmam Tayinleri ve Vakıflar

İmamlar ile vakıflar arasında münasebetin diğer önemli bir yönü de imamların tayinleri hususunda kendini göstermektedir. Bilindiği gibi imamlar 19. yüzyılın ortalarına kadar bir devlet memuru değil, idari yönüyle bağımsız olan vakıf personeli yani hademe-i hayrattan sayılmaktaydı. Ayrıca Osmanlı devleti, devletin bütün siyasi ve iktisadi güçlerini merkezî bir idare altında toplama endişesine sahip olmasına rağmen vakıflar Evkâf Nezâreti'nin kuruluşuna kadar merkezî bir teşkilatla yönetilmiyordu. 1826 yılına kadar hükmi bir şahsiyete sahip her vakıf idari açıdan da bağımsız bulunmakta, bu vakıfların idaresi ise kurucularının şartlarına göre tayin edilmekteydi. Vâkıf tesis ettiği vakfı arzu ettiği şekilde tanzim etmekte serbest olduğu gibi o ilk mütevellîyi ve ona halef olacak kişileri tayin etmekte de serbestti.³¹ Vâkıflarca tayin edilen mütevellîler ise çok geniş yetkilere sahipti. Nitekim mütevellî vakıf çalışanlarını mesela bir câmide görev yapan imam ve müezzinleri; tekkedeki şeyh ve dervişleri; medresedeki müderris veya mektep muallimini denetlemek ve ücretlerini ödemek kısaca vakfın akarlarıyla olduğu kadar vakıf personeliyle alakalı bütün meseleleriyle de ilgilenmekteydi.³² Dolayısıyla imamların tayin, azil gibi özlük işlemleri birinci derecede vakıfların kontrolündeydi. Netice itibarıyla imam tayinleri doğrudan merkezî atamayla - mesela şeyhülislâmın tayini ile değil- ekseriyetle vakıf mütevellîleri ve nazırlarının teklifleri, kadıların arz veya i'lamları doğrultusunda yapılmaktaydı. Bu arada arşiv vesikalarında yer alan derkenarlara bakıldığında herhangi bir imamın tayin teklifini içeren arzı yazan kadıların çoğunun o vakfın nazırları oldukları görülmektedir. Merkezî idare ise görev için teklif edilen şahsın tayini için tanzim edilen prosedürü icra etmekte ve gerektiğinde teftişte bulunmaktaydı. Bu meyanda arşiv belgelerinde vakıf mütevellîleri tarafından yapılan birçok görev teklifine ait belgeye tesadüf etmek mümkündür. Bunlardan birisi yüzyılın başlarında Rüstem Paşa Vakfı'na bağlı Kebeciyân Hanı Mescidi imamı Ahmed Efendi'nin bilaveled (çocuksuz) vefatı üzerine vakıf mütevellîsi Mehmed Tahir Efendi'nin 11 Rebiülevvel 1217/12 Temmuz 1802

³¹ Yediyıldız, 18. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi, 176-177.

³² Yediyıldız, 18. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi, 181.

tarihinde yazdığı arzuhâldir. Arzuhâl yevmî 4 akçe ile sözkonusu handa imamlık yapan Ahmed Efendi'nin yerine Ahmed Efendi b. Abdullah'ın tayini için yazılmıştır.³³

Der-i devlet-mekîne arz-ı bende-i kemîne oldur ki

Evlâdiyet ve meşrûtiyet üzre kaymakam-ı mütevellîsi olduğum ceddîm merhûm Rüstem Paşa tâbe serâhanın evkâfından olmak üzere İstanbul'da Hân-ı Kebeciyân Mescid-i Şerîfi'nde yevmî dört akçe vazîfe ile imâm olan Ahmed Efendi bilâveled fevt olmağla yeri hâlî ve hizmet-i lâzimesi muattal olmağın yerine erbâb-ı istihkâkînden bâîs-i arz Ahmed Efendi ibn Abdullah hervecihle mahall ü müstehak olmağla müteveffâ-yı mezbûrun mahlûlünden merkûm kullarına tevcîh ve yedine berât-ı âlişân inâyet ve ihsân buyurulmak bâbında pâye-i serîr-i a'lâyâ arz olundu. Bâkî emr u fermân hazret-i menlehu'l-emrindir. Bende Mehmed bin Tâhir kaimakam-ı mütevellî-i vakf-ı mezbûr.

Şehzâde Mehmed Camii yakınlarında eski dikimhâne içerisinde bulunduğu zikredilen Mustafa Efendi Camii'nin mütevellîsi olan Seyyid Osman Ağa, inhâsında sözkonusu camide daha önce de görev yapan Seyyid Ömer Efendi'nin tekrar aylık 25 kuruşa imamlık ve 10 kuruşa da devirhânlık³⁴ görevini yapmasını istemektedir. 29 Ramazan 1259/23 Ekim 1843 tarihinde yazılan buyruldu ile tayin işleminin Seyyid Osman Ağa'nın arzı doğrultusunda gerçekleştiği görülmektedir.³⁵ 29 Zilkade 1228/23 Kasım 1813 tarihinde sadarete bağlı olan Eyüp Zeyneb Hatun Mescidi'nde yevmî 10 akçe maaş ile imamlık ve yevmî 5 akçe ile hatiplik görevlerini yerine getiren Hâfız Mustafa'nın bu görevlerini, Seyyid Mehmed Emin'e devretme arzusu da vakıf mütevellîsi Seyyid Cafer tarafından arz edilmiştir.³⁶ 23 Ramazan 1240/11 Mayıs 1825 tarihli belgenin beşinci evrağında ise Abdurrahman Ağa Vakfı'nın mütevelliyesi Aişe Hanım'ın yazdığı arz dikkati çekmektedir. Sekiz ayrı evraktan oluşan belgede Aişe

³³ Osmanlı Arşivi (BOA), *Cevdet Belediye [C. BLD]*, No: 61, Gömlek No: 3011.

³⁴ Osmanlı Devleti'nde camilerde Amme, En'am, Fetih, Mülk, İhlas ve Yasin sureleri gibi bazı surelerin belirli vakitlerde okunması için birtakım görevliler tayin edilmekteydi. Cüz'î ücretlerle bu görevi ifa eden şahıslar, sure veya okuyacakları diğer eserlerin sonuna Farsça "okuyan" anlamına gelen "hân" kelimesi eklenmek suretiyle anılırdı. Ammehân, En'amhân, devirhân ve cüzhân şeklinde ifade edilen bu görevlilere "duâgûyân" adı da verilmektedir. Daha geniş bilgi için bk: Murat, Akgündüz, "Osmanlı Döneminde Camilerde Kur'an Okunmasıyla İlgili Görevliler", *Diyanet İlmî Dergi* 56 (2020), 443-458.

³⁵ BOA, C. EV, No: 228, Gömlek No: 11395.

³⁶ BOA, C. EV, No: 629, Gömlek No: 31722; Ayrıca bk: BOA, C. BLD, No: 61, Gömlek No: 3011; BOA, C. EV, No: 295, Gömlek No: 15026.

Hanım'ın vakıf işlerini tam bir selahiyetle yürüttüğü ve resmi yazışmaları bizzat takip ettiği görülmektedir. Nitekim Abdurrahman Ağa Câmîi'nde yevmî 10 akçe ile imamet, 2 akçe ile Yâsînîhânlık, 2 akçe ile Nebehanlık ve 2 akçe ile Mülkhanlık görevlerini icra eden Mehmed Dakik b. merhum Mehmed Emin Hoca'nın uhdesinde olan bu görevlerin Ahmed b. Ali'ye devredilmesi için yazılan arz Aîşe Hanım imzasıyla kaleme alınmıştır.³⁷

Arşiv kayıtlarında imam-hatip tayinleri ile ilgili mütevellî arzları yanında birçok nazır arzına da tesadüf edilmektedir. Bunlar içerisinde nakîbüleşraf, bâbüssaâde ve dârüssaâde ağaları ile kadıların yazdıkları arzlar dikkat çekmektedir. Bunun sebebi ise selatin camilerinin bağlı oldukları selatin evkâfı başta olmak üzere büyük vakıfların ekseriyetine bu şahısların nazır olarak tayin edilmesidir. Bunların her birine ayrı ayrı örnek vermek konuyu uzatacağından dolayı sadece Dârüssaâde Ağası Mustafa Ağa'nın 29 Receb 1232/14 Haziran 1817 tarihinde Cinciler Çarşısı'nda bulunan caminin imamı Hüseyin Efendi'nin görevi es-Seyyid Hafız Halil Efendi'ye devretmek istemesi üzerine kaleme aldığı arzı örnek olarak buraya alıyoruz.³⁸

Der-i devletmekîne arz-ı bende-i kemîne budur ki, nezâretimizde âsûde olan evkaftan İstanbul'da Cinciler Sûku'nda vaki' ashâb-ı hayrattan Daru's-saâdetu'ş-Şerîfe ağa-yı esbak merhûm el-Hâc Mustafa Ağa nâm sahibu'l-hayrın binâsına muvaffak olduğu câmi-i şerifi evkafı mahsûlünden almak üzere yevmî iki akçe vazîfe ile imamet cihetlerine mutasarrıf olan es-Seyyid el-Hâc Hüseyin yedinde olan tezkîresin teslim edüp mutasarrıf olduğu cihet-i mezkûru bizzat hüsn-i rızasıyla erbâb-ı istihkaktan işbu bâis-i arz-ı rukkiyyet es-Seyyid Hâfız Halîl Efendi ibn el-Hâc Ali Halîfe kullarına ferâğ ve kasr-ı yed etmekle fâriğ-i mezbûre vazîfe-i mersûmesiyle merkûm kullarına tevcîh ve yedine müceddeden berât-ı şerîf-i âlişân inâyet ve ihsân buyurulmak recâsıyla der-i devlet-i medâra arz olundu.

Mustafa Ağa-yı Saray-ı Atîk-i Ma'mûre.

³⁷ Osmanlı Arşivi (BOA), *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı [TS. MA. e]*, No: 760, Gömlek No: 23-5.

³⁸ BOA, C, EV, No: 560, Gömlek No: 28294.

3. İmamların Maaş ve Diğer Gelirleri ile Vakıflar

İmamların karargâhı olarak nitelendirebileceğimiz câmilerin bakım, onarım ve aydınlatma gibi hizmetleri yanında buralarda -başta imamlar olmak üzere- hizmet veren “hademe-i hayratın” maaşları da vakıflarca finanse edilmekteydi. Cami ve mescid vakıfları yaygınlaştıkça buralarda istihdam edilen personelin sayısında önemli miktarda artış olmaktadır. Mesela Ayvansarâyî, İstanbul’da sadece sur içinde selâtîn camii sayısını 10; diğer mescid ve cami sayısını ise 481 olarak vermektedir.³⁹ Bunlar içinde sadece Süleymaniye Camii’nde hizmet veren personel sayısı ise 297 olarak verilmektedir.⁴⁰ 1 Rebiülahir 1261/9 Nisan 1845 tarihli bir vesikada ise bu tarihte Ayasofya Camii’nde normal günlerde 3 imam, 20 müezzin, 30 kayyum, 5 mahfel-i hümâyûn hademesi, 1 muvakkit ve 2 Yâsînciden müteşekkil toplam 61; Cuma günü ise 1 hatib, 1 şeyh efendi, 10 devirhân, 2 na’thân ve 1 ta’rifhân olmak üzere 15 kişi; genel toplamda ise 86 kişi hizmet vermekteydi.⁴¹ Yediyıldız, 18. yüzyılda vakıf müesseseleri içerisinde vakıflardan ücret alan personelin en fazla câmi personeli olduğunu zikretmekte ve vakıf giderlerinin %30,75’inin de dinî sahada harcanan meblağ olduğunu kaydetmektedir.⁴²

Verilen bu rakamların gerçek hayattaki izdüşümüne baktığımızda ise başta vakfiyeler olmak üzere, vakıf tahrir defterleri, şer’iyye sicilleri, tayin-tevcîh evrakı ile beratlarda imamların çeşitli miktarlardaki maaşlarını hangi vakıflardan aldıkları anlaşılabilir. Bunlardan büyük selatin camii vakfiyelerine baktığımızda imamların hangi vakıftan ne kadar ücret aldıkları açık bir şekilde görülebilmektedir. Mesela Fatih Sultan Mehmed Vakfiyesi’ne göre Fatih Câmii birinci ve ikinci imamına yevmî 10’ar akçe, hatîbine ise yevmî 30 akçe tahsis edilmişti.⁴³ Aynı vakfiyeye göre Ayasofya Camii imamı, imamet ciheti için 15, “reis-i hüffaz olup vazîfe-i riyaset” için alacağı 6 akçe ile birlikte toplamda yevmî 21 akçe, hatip efendi ise yevmî 15 akçe

³⁹ Ayvansarâyî Hüseyin Efendi, *Hadîkatu’l-Cevami’*, haz. Ahmet Nezh Galitekin (İstanbul: İşaret Yayınları, 2001), 299.

⁴⁰ *Süleymaniye Vakfiyesi*, haz. E. Kemal Kürkçüoğlu (Ankara: Vakıflar Umum Müdürlüğü, 1962), 33-37.

⁴¹ Bk: Osmanlı Arşivi (BOA), *Evkaf Defterleri [EV. d]*, No: 38657.

⁴² Yediyıldız, *18. Yüzyılda Türkiye’de Vakıf Müessesesi*, 204-205.

⁴³ *Fatih Mehmed II Vakfiyeleri* (Ankara: Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, 1938), 247-248, 248-250.

alacaktı.⁴⁴ Süleymaniye Vakfiyesi'ne göre imam-ı evvel ve sâni 10'ar akçe alırken hatip efendiye ise yevmî 30 akçe tahsis edilmişti.⁴⁵ II. Bayezid Vakfiyesi'ne göre Bayezid Câmii imam-ı evvel ve sânisinin tahsisatı yevmî 10'ar akçe iken, hatibin maaşı ise yevmî 25 akçe idi.⁴⁶

Bizzat imamet ve hitabet cihetleri karşılığında alınan ücret yanında ek gelir olarak düşünebileceğimiz diğer cihetler mukabilinde alınan ücretler de vakıflar tarafından finanse edilmekteydi. Hatta bazı imamlar birkaç vakıftan ücret alıyorlardı. Ayrıca imamet ve hitabet yanında ek olarak birkaç cihete tasarruf eden imamlar yanında 10-15 cihete tasarruf eden bu sebeple vakıflardan yüklü miktarda maaş alan imamlar da bulunmaktaydı. Arşiv kayıtlarının ekseriyetinde ücretlerin sadece vakıftan alındığına işaret edilmesi yanında bazılarında bizzat hangi görevliden alındığı da belirtilmekteydi. Mesela 29 Zilhicce 1235/7 Ekim 1820 tarihli bir tahvil belgesine göre Eyüp Sultan Câmii birinci, ikinci ve üçüncü imamı Abdullah, Hâfız Ali ve Mehmed İzzet Efendiler bir senelik maaşlarını vakıf mütevellîsi Hâfız İsa Ağa'dan almışlardı.⁴⁷ 29 Rebûlevvel 1238/14 Aralık 1822 tarihli başka bir tahvil belgesinde ise Aşıkpaşa Câmii imamları Hâfız Mehmed ve es-Seyyid Mustafa Efendilerin, maaşlarını ve caminin kandil yağı parasını Hacı Hüseyin Ağa Vakfı mütevellîsi Hacı İbrahim Ağa'dan tahsil ettikleri görülmektedir.⁴⁸

29 Safer 1235/17 Aralık 1819 tarihli inhâya göre Bahr-i Siyah Boğazı'nda Rumeli Feneri Kalesi'nde bulunan cami imamet ve hitâbetine tayin edilen Ömer Halîfe'nin Sultan Abdülhamid Han Vakfı'ndan verilen maaşı yevmî 40 akçe idi.⁴⁹ Galata kadısı tarafından kaleme alınan 21 Şevval 1225/19 Kasım 1810 tarihli arzda ise Fındıklı

⁴⁴ *Fatih Mehmed II Vakfiyeleri*, 304-306,

⁴⁵ *Süleymaniye Vakfiyesi*, 33.

⁴⁶ *İstanbul'da Sultan II. Bayezid Külliyesi ve Arapça ve Osmanlıca Vakfiyeleri*, haz. Recep Akakuş (İstanbul: Bayezid Camii ve Külliyesini Koruma Derneği, 2011), 345-346. (Diğer örnekler için bk: Ahmet Arslantürk, *Turhan Valide Sultan Vakfiyesi* (İstanbul: Okur Kitaplığı, 2012), 76-77, 81; İbrahim Ateş, "Vakfiyelere Göre Din Görevlileri'nde Aranan Özellikler ve Sağlanan Ekonomik İmkanlar", *Diyanet Dergisi* 27/ 4 (Ekim-Kasım-Aralık 1991), 208, 209; *Sultan III. Osman Vakfiyesi*, 7-8; Şerafeddin Yaltkaya, "Kara Ahmet Paşa Vakfiyesi", *Vakıflar Dergisi* 2 (1942), 92-93; Aksoy, *Valide Sultan Vakıflarının Sosyo-Ekonomik Etkileri –Bezmi-ı Alem Valide Sultan Vakıfları-*, 127.

⁴⁷ BOA, TS. MA e, No: 25, Gömlek No: 62.

⁴⁸ BOA, TS. MA e, No: 26, Gömlek No: 59.

⁴⁹ BOA, C. EV, No: 287, Gömlek No: 14610.

Yahya Çelebi Mahallesi'nde bulunan Receb Mescidi imamları yevmî 3 akçeden ibaret maaşlarını aynı mahallede el-Hac Hüseyin Efendi tarafından kazılan “bi'r vakfı” (kuyu vakfı) ndan almaktaydılar.⁵⁰

Vakıf görevlilerinin aynı anda birden fazla görev yapamayacaklarına dair herhangi bir kısıtlama söz konusu değildi. Ancak görevlerin yapılmasına engel teşkil edecek, mesela aynı zamana tesadüf etme gibi durumlarda kısıtlama söz konusu olabilmekteydi. Nitekim klasik vakıf hükümlerinde bu gibi durumlarda “Hizmetlerin edâsı bir zamana müsâdif olan iki cihetin bir şahıs uhdesinde cem'i caiz değildir.”⁵¹ şeklinde bazı yasaklamaların getirildiği görüldüğü gibi son dönemde ilan edilen nizâmmelerde de bu durum açık bir şekilde ortaya konmuştu. 1286/1870 tarihli Tevcîh-i Cihât Nizâmname'sinin altıncı; 1290/1873 tarihli nizâmmenin ise yedinci maddelerinde bu durum şöyle ifâde edilmekteydi: “Hizmetlerinin edâ ve îfâsı bir zamana tesadüf eyleyen veyahut birinin hizmeti diğerinin hizmetini hakkıyla îfâyâ mani' olan iki cihet müstakillen şahs-ı vahide tevcîh olunmaz.”⁵² Bu nizâmmelerde dile getirilen maniler olmadıkça imamlar birden fazla cihete tasarruf edebilmekte yani farklı görevler de yapabilmekteydi. Bu sayede aynı vakıftan imam ve hatiplik haricinde diğer görevler için de maaş alınabilmekteydi. 19. yüzyılda imamlara ait tevcih belgelerinde birçok imamın imamet cihetiyle beraber başka cihetlere de tasarruf etmesi sıklıkla görülen bir durumdur. Bunların ilginç örneklerinden biri 2 Rebiülevvel 1236/8 Aralık 1820 tarihinde Râşidzâde Seyyid Mustafa Sâlim'in kaleme aldığı arza görülmektedir. Arza göre elinde 4 adet berât bulunan Uzun Yusuf Mahallesi Mescid-i Şerîfi imamı Mustafa Halîfe b. İbrahim, mezkûr camide yevmî 1 akçe ile öğle ve ikinci imameti, yevmî 1 buçuk akçe ile devirhân ve yine 1 buçuk akçe ile ikinci devirhân (def'a devirhân), yevmî 1 akçe vazîfe ile kayyım-i vakt-i zuhur ve asr ve hâfız-ı sicil ve hatîb-i meşruta-yı kayyım-ı cami, yevmî 1 akçe vazîfe ile kitabet ve yevmî 2 akçe vazîfe

⁵⁰ BOA, C. EV, No: 61, Gömlek No: 3008.

⁵¹ Ömer Hilmi Efendi, *İthafü'l-Ahlafe Fi Ahkami'l-Evkâf* (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, ts.), 105.

⁵² *Düstur*, 1. Tertip, “1286 Tarihli Tevcîh-i Cihât Nizâmnamesi” (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1289), 2/178, md. 6; *Düstur*, 1. Tertip, “1290 Tarihli Tevcîh-i Cihât Nizâmnamesi” (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1290), 3 /502, md. 7. Aynı kısıtlamanın 1331 tarihli nizâmnade de yer aldığı görülmektedir. Bk: *Düstur*, 2. Tertip, “1331 Tarihli Tevcîh-i Cihât Nizâmnamesi” (Dersâadet: Matbaa-i Âmire, 1332), 5/610, md. 14.

ile cibayet cihetlerine tasarruf etmektedir. Bu durumda imamın elinde 6 ayrı cihet bulunmakta ve bunlardan toplamda yevmî 8 akçe almaktadır.⁵³ 13 Cemaziyelevvel 1234/10 Mart 1819 tarihli belgede ise Aksaray'da Murad Paşa Câmii'nde görev yapan imamların yevmî 8 akçe imamet ve imamete meşrûta yevmî 10 akçe, sure-i Nebe, Mülk, Amenerresûlühan cihetlerinin maaşlarını Babussaâde ağası nezâretinde olan Gâzî Murad Paşa Vakfı'ndan aldıkları ifade edilmektedir.⁵⁴ 15 Cemaziyelevvel 1244/23 Kasım 1828 tarihli belgeye göre imam Mustafa b. Ebubekir maaş olarak, yevmî 2 akçe imamet, 6 akçe mihrâbiye, 2 akçe kitâbet cihetlerinin yarısını, Üsküdar kadısının nezâretinde olan Bulgurlu Mescîdi Vakfı'ndan almaktaydı.⁵⁵ Çırağan Sarayı civarına yaptırılan Mecidiye Camii'ne ilk defa atanan imam-ı evvel Seyyid el-Hac Hâfız Musa Kudsî ve imam-ı sâni Seyyid Hâfız Mehmed Tevfik efendilerin maaşları da Sultan Abdülmecid Han'ın vakıflardan karşılanmakta olup aldıkları maaşlar aşağıdaki tabloda şu şekilde gösterilmektedir:⁵⁶

⁵³ BOA, C. EV, No: 119, Gömlek: 5947.

⁵⁴ BOA, TS. MA e, No: 183, Gömlek: 35.

⁵⁵ BOA, C. EV, No: 547, Gömlek No: 27641. (Belgede mezkûr imamın bilâveled vefatı üzerine bu cihetlerin yine yarısı Bulgurlu Mescidi'ne imam olarak atanan Ahmed bin Mehmed Emin Halife'ye geçmiştir.)

⁵⁶ Osmanlı Arşivi (BOA), *Hatt-ı Hümayûn [HAT]*, No: 1646, Gömlek No: 16-1.

Tablo 1: Mecidiye Camii'ne imam olarak atanan Hafız Musa Kudsî ve Seyyid Hafız Mehmet Tevfik Efendilerin Sultan Abdülmecid vakıflarından aldıkları maaşları gösterir tablo. (Osmanlı Arşivi (BOA), *Hatt-ı Hümayûn [HAT]*, No: 1646, Gömlek: 16-1)

Devletlü Dârussaadetü's-Şerîfe Ağası Hazretleri'nin imâmı es-Seyyid el-Hâc Hâfız Musa Kudsî Efendi uhdesine tevcihi husûsuna irâde-i seniyye-i hazret-i şehriyârî müteallik buyurulmuş olmağla şerh verildi.		
Hitâbet ve imâm-ı evvelik Cami-i Şerîf-i Mecidiye dercivâr-ı Sâhilsarây-ı Hümayûn-i Çırâğan maa meşrûtihâ		
Vazîfe Şehrî Kuruş		Fodula/ Yevmî / Hisse/ 3
30	Hitâbet	
60	İmâmet	
10	Devirhân	
5	Yâsînhânlık ba'de salâti'l-fecr	
5	Nebehânlık ba'de salât-i îdeyn	
5	Va'z-ı ta'lîm-i salâti'l-ideyn	
5	Amenerresuluhânlık ba'de salâti'z-zuhr	
120		
50	Maataâmihâ	
170		
Hazîne-i Hümayûn vekîli saadetlü ağa hazretlerinin imâmı es-Seyyid Hâfız Mehmed Tevfik Efendi ibn el-Hâc Emin Efendi uhdesine tevcihi husûsuna irâde-i seniyye-i cenab-ı cihanbâni müteallik buyurulmuş olmağla şerh verildi.		
İmam-ı sânilik cami-i şerîf-i mezkûr maa meşrûtihâ		
Vazîfe Şehrî Kuruş		Fodula/ Yevmî / Hisse/ 3
60	İmâmet	
10	Devirhân	
5	Yâsînhânlık ba'de salâti'l-fecr	
5	Nebehânlık ba'de salât-i îdeyn	
5	Amenerresuluhânlık ba'de salâti'z-zuhr	
100		
50	Maataâmiha	
150		

Pertevniyal Valide Sultan'ın Aksaray'da yaptırdığı camide hizmet gören görevlilerin vakıftan alacakları maaşları gösteren listede imam ve hatiplerin alacakları maaşlar şu şekilde yer almaktaydı:⁵⁷

⁵⁷ BOA, TS. MA. d, No: 8208.

Tablo 2: Pertevniyal Valide Sultan'ın Aksaray'da yaptırdığı camide hizmet gören görevlilerin vakıftan alacakları maaşları gösteren liste. (BOA, *TS. MA. d.*, No: 8208.)

Aksaray'da inşasına muvaffak buyuruldukları câmi-i şerif'in hademe ve vezâifine dâir defteridir.					
Hatîb		İmam-ı evvel		İmam-ı sâni	
Mah/ Kuruş		Mah/ Kuruş		Mah/ Kuruş	
180	Hirabet	180	İmamet	180	İmamet
20	Devirhânlık	20	Devirhânlık	20	Devirhânlık
200		200		200	
100	Taamiye	100	Hane icârî	100	Hane icârî
300		300		300	
		100	Taamiye	100	Taamiye
		400		400	

Aynı vakıftan birden fazla cihet için maaş almak söz konusu olduğu gibi birden fazla vakıftan maaş almak da mümkün olabilmekteydi. Mesela İstanbul kadısı Mehmed Es'ad Efendi'nin 11 Şaban 1236/14 Mayıs 1821 tarihli arzına göre İstanbul'da Garipler Mahallesi'nde bulunan Elvanzâde Camii imamı Hâfız Mehmed Said Efendi, başta görev yaptığı Elvanzâde Camii Vakfı'ndan yevmî 5 akçe ile tevliyet yani mütevellîlik, 10 akçe ile imamet ve 1 akçe ile devirhânlık; Mukataacı Mehmed Efendi Vakfı'ndan yevmî 4 akçe ile mütevellîlik ve 2 akçe ile cüzhânlık; Silahdar Ağa Vakfı'ndan yevmî 2 akçe ile Yâsînânlık, 1 akçe ile Nebehânlık ve 2 akçe ile Mülkhânlık; Havva Hatun Vakfı'ndan ise yevmî 2 akçe ile Yâsînânlık cihetlerine tasarruf etmektedir. Yani Hâfız Mehmed Efendi'nin elinde toplam 9 ayrı cihet yani görev bulunmakta ve bu cihetlerden dolayı dört ayrı vakıftan toplam 29 akçe maaş almaktadır.⁵⁸ 2 Şaban 1253/1 Kasım 1837 tarihli telhise ise Müftüzade Seyyid Mehmed Efendi, Fatih Camii yakınlarında Hoca Üveys Mescidi Vakfı'ndan müezzinlik için yevmî 3 akçe, kayyımlik için 2 akçe; Galata'da Tophâne Kasabasında Kuloğlu Mahallesi'nde Babüssaade Ağası Ahmed Ağa Çeşmesi Vakfı'ndan ise hitabet ve sermahfillik için yevmî 4 akçe, imamet ve devirhânlık cihetleri için ise yevmî 2 akçe ücret almaktadır.⁵⁹ 25 Zilkade 1251/13 Mart 1836 tarihli bir telhise göre Sarıkız'da Hasan Halîfe Mescîdi'nde imamet ve hitâbet görevini deruhte eden imamlar, üç ayrı vakıftan ücret almaktadır: İmamet görevi için Sultan Bayezid Han Vakfı'ndan yevmî 7 akçe ve Galata Kadısı İbrahim Hıfzı Efendi Vakfı'ndan yevmî 1

⁵⁸ BOA, *C. EV*, No: 436, Gömlek No: 22076.

⁵⁹ BOA, *HAT*, No: 1609, Gömlek No: 61.

akçe alan imam efendi, aynı câmide icra ettiği hitâbet görevi için ise Veziriazam Bayram Paşa Vakfı'ndan yevmî 10 akçe ücret almaktadır.⁶⁰

Vakıflardan doğrudan imamet maaşı veya diğer cihetler için ek ödeneklerin verilmesi yanında gayr-i menkul gelirlerini imamlara tahsis eden vakıflar da bulunmaktaydı.⁶¹ Mesela Kastamonu Fatra Köyü'nde bazı yerlerin geliri Enbiya Hoca Câmii imamlarına tahsis edilmişti.⁶² Yine İstanbul Bab Mahkemesi kayıtlarına göre İstanbul'da Harrat Kemal Mahallesi sakinlerinden ve yeniçerilerin 47. Ağa Bölüğü çavuşlarından Ahmed Ağa b. Ahmed, Rumeli Yanya Sancağı Koniçe Kazasına tabi Kaşıkçı Köyü'nde bulunan ev ve arsalarını aynı köyün câmiinde vazife yapacak imam ve müezzinler için vakfetmiştir.⁶³

Gayr-i menkul gelirlerinin imamlara tahsisi yanında nakit gelirlerinin tamamını veya bir kısmını imamlara tahsis eden para vakıfları da bulunmaktaydı. Nitekim Tahsin Özcan, para vakıflarıyla alakalı dikkat çeken bir hususun da vakıf kuruluşunda bir başka vakfın vakfiyesinde -mesela cami görevlisine gelir temin edecek şekilde- bazı düzenlemelerin yapılması olduğunu kaydetmektedir. Bu vesileyle vakfın kuruluş amacına bağlı olarak imam, müezzin veya hatip gibi şahıslara doğrudan veya cüz kiraatı vesilesiyle ek bir gelir sağladığı görülmektedir. Üsküdar para vakıflarının incelendiği eserde bu şekilde gelir teminine yönelik bir hayli örneğe tesadüf etmek mümkündür.⁶⁴ Örneğin, Mehmet Fakih b. Hüseyin Vakfı tarafından vakfedilen 4000 akçenin yıllık gelirinden 360 akçesi Bulgurlu Mescidi imamına tayin edilmiştir.⁶⁵ Yine Şaban b. Ramazan Vakfından vakfedilen 4700 akçenin yıllık gelirinden 360 akçesi günde bir cüz

⁶⁰ BOA, C. EV, No: 140, Gömlek No: 6996. Diğer bir örnek için bk: BOA, C. EV, No: 495, Gömlek No: 25007.

⁶¹ Nilgün Çevrimli, "Meşrûta Teriminin Düşündürdükleri Vakıf Görevlilerine Ait Meşrûtalar", *Kalemîşi Dergisi* 6/ 11 (2018), 94.

⁶² *91 Numaralı Mühimme Defteri (1056/ 1646-1647)*, haz. Komisyon (Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2015), 70.

⁶³ Vakfiye için bk: *İstanbul Kadı Sicilleri Bab Mahkemesi 3 Numaralı Sicil*, haz. Rıfat Günalan (İstanbul: İSAM Yayınları, 2011), 483-487.

⁶⁴ Özcan, *Osmanlı Para Vakıfları Kanûnî Dönemi Üsküdar Örneği*, 285; Nilgün Çevrimli de para vakıflarında işletilen paralardan hasıl olan gelirin câmi imamı, hatip, müezzin, müderris maaşlarına ve tamirata şart kılındığını kaydetmektedir. Bk: "Meşrûta Teriminin Düşündürdükleri Vakıf Görevlilerine Ait Meşrûtalar", 94.

⁶⁵ Özcan, *Osmanlı Para Vakıfları Kanûnî Dönemi Üsküdar Örneği*, 114.

okuması karşılığında imam Ramazan'a tahsis edilmekteydi.⁶⁶ Bunun yanında Üsküdar Kadısı Mehmed Efendi'nin 14 Rebiülevvel 1090/25 Nisan 1679 tarihinde kaleme aldığı arzda, vâkıf Mehmed Efendi'nin Üsküdar Hasan Ağa Mescidi'nde görevli imam ve müezzine vakfettiği paranın nemasından birer akçe fazla verilmesini, dolasıyla yevmî 1 akçe olan ücretlerinin 2 akçeye tezyîdini arz etmekteydi.⁶⁷

4. İmamların Maaş Dışındaki Hakları ve Vakıflar

4. 1. İmam Meşrûtalari ve Vakıflar

İmamların vakıflarla münasebetinin önemli bir yönünü meşrûta ihtiyaçlarının vakıflarca karşılanması teşkil etmektedir. Başta cami ve mescidler olmak üzere hastane, medrese, imaret gibi vakıf kurumlarında çalışan vakıf görevlilerinin ikameti için tahsis edilen, daha teknik ifâde ile “şart koşulan” daire, hane ve odalara meşrûta denmektedir.⁶⁸ Bu anlamıyla meşrûta günümüzde vakıf veya diğer kurum çalışanlarına tahsis edilen lojmanlarla eş anlamlıdır.⁶⁹

Osmanlı Devleti'nde insanların görevlerini geçim endişesinden uzak, tam ve güvenle yapabilmeleri için geliştirilmiş çözümlerden biri de onlara yapılan lojman tahsisleridir. Bu uygulama, deruhte edilen vazifenin sürdürülebilirliği, cazip hale getirilişi, hizmet kalitesinin yükseltilebilmesi ve verimin artırılabilmesi için tercih edilen önemli bir yoldur. Bundan dolayı vâkıfların çoğu, inşa ettikleri cami, medrese, kütüphane ve mektep gibi binaların yanında çalışanlarının kalacakları evler de inşa edip bu evleri onlara tahsis etmişlerdir. İşte bu sebeple zamanla bu evler meşrûta veya meşrûtahane olarak adlandırılmıştır. Vakıflarda diğer görevlilere de meşrûtalar tahsis edilmekle birlikte bu konuda imam ve müezzinlerin daha önde oldukları

⁶⁶ Özcan, *Osmanlı Para Vakıfları Kanûnî Dönemi Üsküdar Örneği*, 116. Diğer örnekler için bk: 107, 110, 132, 135, 138, 141, 159, 162, 186,

⁶⁷ Osmanlı Arşivi (BOA), *İbnülemin Vakıf [İE. EV]*, No: 9, Gömlek No: 1088.

⁶⁸ M. Zeki Pakalın, “Meşrûta”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1983), 1/ 493; Şemseddin Sami, “Meşrûta”, *Kamus-u Türkî* (Dersaadet: İkdâm Matbaası, 1317), 1352; Ferit Develioğlu, “Meşrûta”, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat* (Ankara: Aydın Kitabevi, 2004), 631-632.

⁶⁹ Fehmi Yılmaz, “Meşrûta”, *Osmanlı Tarih Sözlüğü* (İstanbul: Bilimevi Basın Yayın, 2017), 426; Zeyneb Ahunbay, “Meşrûta”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2004), 29/ 387.

görülmemektedir.⁷⁰ Hatta vakfiyeler ve arşiv vesikaları birlikte değerlendirildiğinde imamların neredeyse tamamına lojman tahsis edildiği görülmektedir. Mesela 11 Muharrem 1010/12 Temmuz 1601 tarihli belgede İbrahim Bey bin Hacı Sinan, Kasımpaşa Seferikoz Mahallesi'nde bulunan evini aynı mahalledeki câmi imamlarına vakfedip mütevelliliğine ise imam Fethullah Halife bin Veli'yi getirdiğini şahitler huzurunda kayıt altına aldırıştır.⁷¹ İstanbul kadısında yazılan bir hükümde ise Kubad Çavuş, Süleymaniye Mahallesi'nde bulunan evinin birini altındaki dükkan ile birlikte Süleymaniye Câmii imamına vakf eylemiş ve mezbûr imamı mütevellî nasb etmişti.⁷² III. Osman Vakfıyesi'ne göre câmide görevli olan imam-ı evvel, tayin olunacak menzilde meşrutiyet üzere mutasarrıf olacaktır. Ayrıca kendinden sonra her kim imam-ı evvel olursa aynı şekilde tahsis edilen bu eve tasarruf edecektir.⁷³

19. yüzyıl öncesine ait bu örnekler yanında bu yüzyılda da bu usûlün devam ettiği görülmektedir. Hatta 19. yüzyılın ortalarından sonra inşa edilen camilerde meşrutalar cami müstemilatı içerisinde yer almaya başlamıştı. Mesela Sultan Abdülmecid'in inşa ettiği Mecidiye Camii bunlardan biriydi. Camide hem imam hem de müezzin için avlunun doğusunda meşruta da inşa edilmişti.⁷⁴ Arşiv kayıtlarında bu yüzyılda selatin camii imamlarından köy ve kale cami imamlarına kadar her kademedeki görev yapan cami ve mescid imamlarına vakıflardan meşruta tahsis edildiği, meşrutası çeşitli sebeplerden dolayı zarar gören imamların da meşruta talebinde buldukları görülmektedir. Mesela 03 Zilkade 1265/20 Eylül 1849 tarihli tezkirede Fatih Camii başıamamı Hâfız Mehmed Halid Efendi'nin, kendisine meşrûta tahsis edilmesini istediği

⁷⁰ Çevrimli, "Meşrûta Teriminin Düşündürdükleri Vakıf Görevlilerine Ait Meşrûtalar", *Kalemîşi Dergisi*, 95-96; Ayrıca bk: Ahunbay, "Meşruta", 29/ 387-388.

⁷¹ BOA, *TS. MA. e*, No: 1250, Gömlek No: 56. (77 yıl sonra bu evde oturan cami imamı Mehmed Efendi'nin vefatı üzerine varisi olan kardeşinin oğlu Mustafa, evi sahiplenmek istemiş ancak bu müdahale yine şahitlerin imzasıyla mahkeme tarafından engellenmiştir. Bk: BOA, *TS. MA. e*, No: 1250, Gömlek No: 53.)

⁷² *82 Numaralı Mühimme Defteri (1026-1027/1617-1618)*, haz. Komisyon (Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1993), 125.

⁷³ *Sultan III. Osman Vakfıyesi*, 8.

⁷⁴ Deniz, "Sultan Abdülmecid Vakıflarından Çırağan Mecidiye Camii", 107; diğer örnekler için bk: Serdar Gündoğdu, *Keçecizade Fuat Paşa Külliyesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 57, 121-123; M. Elif Çelebi, *18. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Batılılaşma Dönemi ve Bir 18. Yüzyıl Örneği: Üsküdar Ayazma Külliyesi* (İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004), 59.

kaydedilmiştir.⁷⁵ 4 Rebiülahir 1272/14 Aralık 1855 tarihli belgeye göre Süleymaniye Câmii imam-ı evveline lojman için bir bab hâne şart kılınmış ancak mezkûr lojman oturulamayacak kadar harap olduğu görülünce keşif yapılarak ihaleye açılmış ve 11.750 kuruşa tamir edilmeye karar verilmişti.⁷⁶ Bu örnekler yanında kışla, humbarahane ve kalelerde vazîfe yapan imamlardan, en ücra köylerde görev yapanlara kadar imamların tamamına yakınına meşrûta tahsis edildiği görülmektedir. Mesela 1247 Zilhiccesi'nde/Mayıs 1832 yeniden inşa edilen Dergâh-ı Âli Topçu Kışlası içerisinde görev yapacak imam için "imam hânesi" de inşa edildiği görülmektedir.⁷⁷ Yine 19 Safer 1278/26 Ağustos 1861 tarihli kayıta Humbarahâne-i Âmire içerisinde bulunan caminin imam ve muvakkatine tahsis edilecek meskenlerin tamirinden bahsedilmektedir.⁷⁸ Ayrıca 21 Ramazan 1267/20 Temmuz 1851 tarihi sadaret takririnde ise Alemdağı civarında bulunan Çekmece Köyü Camii'nin imamına meşrut bir hane olduğu görülmektedir.⁷⁹ Sayılarını çoğaltabileceğimiz bu örneklerden anlaşıldığı kadarıyla gerek şehir ve köy; gerekse kışla ve humbara ocağı, her nerede görev yaparsa yapsın tüm imamlara prensipte meşrûta tahsisi söz konusudur. Ayrıca sadece imam ve hatip değil müezzin, kayyım ve muvakkit gibi diğer cami görevlilerine de meşrûta tahsisinin yapıldığı görülmektedir. Mesela 16 Ramazan 1265/5 Ağustos 1849 tarihli takrirden anlaşıldığına göre "Mimar Sinaneddin Yusuf Ağa Cami-i Şerîfi müezzini Seyyid Hasan Efendi'nin müezzinliğe meşrut olarak sakin olduğu bir hâne" bulunmaktadır.⁸⁰ 15 Muharrem 1313/8 Temmuz 1895 tarihinde Sadrazam Said Paşa tarafından yazılan arza göre ise Beylerbeyi İstavroz Mahallesi'nde bulunan cami imamı ile birlikte müezzine de meşrut bir hane bulunmaktadır.⁸¹ 05 Şaban 1247/9 Ocak 1832 tarihinde kaleme alınan arzda ise

⁷⁵ Osmanlı Arşivi (BOA), *Sadâret Mektûbî Kalemi Devâir Evrakı [A. JMKT. DV]*, No: 19, Gömlek No: 1. (Evkâf-ı Hümâyün Nâzırına. Fâtih Câmii-i Şerîfi imâm-ı evveli Hâfız Mehmed Halid Efendi'nin kendisine bir bâb hâne ihsânını müsted'a rikâb-ı merâhim-meâb-ı hazret-i pâdişahîye takdîm eylediği arzuhâl leffen savb-ı vâlâlarına irsâl olunduğu beyanıyla tezkîre.)

⁷⁶ Osmanlı Arşivi (BOA), *İrade Meclis-i Vâlâ [İ. MVL]*, No: 345, Gömlek No: 14967.

⁷⁷ Osmanlı Arşivi (BOA), *Bâb-ı Defterî Başmuhasebe Bina Eminliği Defterleri [D. BŞM. BNE. d]*, No: 16506.

⁷⁸ BOA, *İ. MVL*, No: 452, Gömlek No: 20199.

⁷⁹ Osmanlı Arşivi (BOA), *İrade Dahiliye [İ. DH]*, No: 237, Gömlek No: 14359.

⁸⁰ BOA, *İ. DH*, No: 199, Gömlek No: 11372.

⁸¹ Osmanlı Arşivi (BOA), *Bâbîali Evrak Odası Evrakı, [BEO]*, No: 657, Gömlek No: 49268.

Tophâne’de bulunan Nusret Camii imam-ı evvel ve sâni ile birlikte kayyımbaşısı ve muvakkitinin de meşrûatlarının olduğu görülmektedir.⁸²

Bu örneklerden anlaşıldığı kadarıyla selatin camii imamlarından en küçük mescid imamına kadar tüm imam ve hatiplere meşruta tahsisi yerleşmiş bir teâmül olarak görülmektedir. Bu sebeple arşiv kayıtlarında meşrutası olmayan veya zarar gören imamların meşruta isteklerini havi yüzlerce arzuhale tesadüf etmek mümkündür. Bu imamlar meşrûta ihtiyaçları için istida verdiklerinde öncelikle görev yapılan caminin bağlı olduğu vakfın vakfiyesine bakılmaktaydı. Eğer vakfiyede imamlar için meşrûta şartı bulunuyor ise vakıf gelirlerinden imam için bir ev tahsisi yoluna gidilmekteydi. Eğer yoksa bu defa ya hazîneden veya farklı gelir kalemlerinden biriyle bu ihtiyacın karşılanmasına çalışılmaktaydı. İmamların meşrûta ihtiyacını karşılamak için başvuru yollarından biri de kira bedeli ödenmesiydi. Mesela Evkâf Nâzırı’nın 05 Zilkade 1263/15 Ekim 1847 tarihli birinci takririne göre Sultan Ahmed Camii imamlarının “birer hâne veyahut hâne kirası olarak münâsibi miktar akçe tahsîsi ve i’ta olunması istid’a olunmuş ve istid’aları, yolunda ve emsâline muvafık görünmüş olduğundan” 1263/1847 yılı Eylül başından itibaren her üç imama da aylık 30 kuruş tahsis edilmesine karar verilmişti.⁸³

İmam meşrûatları ile alakalı arşiv kayıtlarına bakıldığında kira bedeli ödenmesinin önemli bir sebebinin de meşrûatların çeşitli yangınlarda yanması olduğu görülmektedir. Bunlardan biri Rumelihisarı’nda bulunan cami meşrûtasıdır. 21 Zilhicce 1268/6 Ekim 1852 tarihli Meclîs-i Vâlâ Mazbatası’na göre imam-ı evvel Mehmed Efendi yanmış olan imam meşrûtasının kendisi tarafından yaptırılacağını ifâde ederek masrafının kendisine ödenmesini istemektedir. Ancak cami vakfının maddi gücünün buna elverişli olmaması sebebiyle tıpkı Ayasofya ve Sultan Ahmed Camii imamlarına verildiği gibi kendisine de aylık 100 kuruş kira bedeli verilmesine karar verilmiştir.⁸⁴ 1271/1854 Saferi’nde Meclîs-i Vâlâ’ya arz edilen Evkâf Nezâreti takririnden anlaşıldığına göre Cedid Valide Sultan tarafından Bahçekapısı’na yaptırılan cami imam-

⁸² BOA, HAT, No: 1586, Gömlek No: 11.

⁸³ BOA, İ. DH, No: 158, Gömlek No: 8220.

⁸⁴ BOA, İ. MVL, No: 250, Gömlek No: 9167.

ı evvel ve imam-ı sâni'sine tahsis edilen iki bab meşrûta yakın bir zamanda yanmıştır. Takrire göre her iki imam maaşı hem kira ödemeye hem de kendilerini idare etmeye yetmemektedir. Bu sebeple meşrûtalar tekrar inşa edilinceye kadar her iki imama aylık 100 kuruş kira bedeli ödenmesine karar verilmiştir.⁸⁵ 09 Muharrem 1272/21 Eylül 1855 tarihinde Meclîs-i Vâlâ'ya gönderilen diğer bir takirde ise Kadıköy'de bulunan caminin imam meşrûtası yangında tamamen yanmıştır. Bunun üzerine meşrûtanın tekrar inşasına kadar imama aylık 120 kuruş kira bedeli ödenmesine karar verilmiştir.⁸⁶ Meclîs-i Vâlâ'da alınan bu kararın 2 Safer'de padişaha arz edildiği ve 3 Safer 1272/15 Ekim 1855 tarihli padişah irâdesiyle tasdik edildiği görülmektedir.⁸⁷ 12 Rebiülevvel 1284/14 Temmuz 1867 tarihli hulasada ise Demirkapı'da yanan imam meşrûtası için imamın annesi Fatma Hatun'un verdiği istidada yanan evin arsasına mukabil arsa talep edildiği gözlenmektedir.⁸⁸

Buraya kadar verdiğimiz örneklerden anlaşıldığı kadarıyla imamlara tahsis edilen meşrutalar vakıflarca tahsis edilmekte, meşrutası herhangi bir sebepten dolayı zarar gören imamlara meşruta mukabilinde hane tahsisi için de öncelikle caminin bağlı bulunduğu vakfın vakfiyesine bakılmaktadır. Burada imamlara meşruta için tahsis edilmiş bir ödenek varsa öncelikle bu tahsisat değerlendirilmekte, yoksa diğer kaynaklardan bu ihtiyacın giderilmesine çalışılmaktadır. Ancak vakfiyede böyle bir ödeneğin olmaması durumunda hane tahsisi veya kira bedeli ödenmesi için oldukça müşkilat çekildiği de gözlerden kaçmamaktadır. Yangın, deprem, dolu veya harap olma sebebiyle tamiri gereken meşrutalarda da aynı usul takip edilmektedir. Yani öncelikle meşrutanın şart koşulduğu vakfın gelirine bakılmakta eğer vakfın bütçesi buna müsaitse masraflar vakıf bütçesinden karşılanmaktadır. Ancak inşaatın önceliği olup zaman kısıtlı ise daha sonra vakfın bütçesinden alınmak üzere tamirat masrafları, Evkaf Hazinesi'den "emaneten" ödenmekteydi. Nitekim arşiv kayıtlarından anladığımıza göre tamir

⁸⁵ Osmanlı Arşivi (BOA), *Meclis-i Vâlâ Evrakı [MVL]*, No: 344, Gömlek No: 118.

⁸⁶ BOA, *MVL*, No: 347, Gömlek No: 17.

⁸⁷ BOA, *İ. DH*, No: 332, Gömlek No: 21709.

⁸⁸ BOA, *MVL*, No: 538, Gömlek No: 122. (Taraf-ı zîşeref-i hazret-i riyâsetpenâhîden Ticaret Nezâret-i Celîlesi'ne. Hoca Paşa civârında kâin Dâye Hâtun Mahallesi Cami-i Şerîfi imâmetine meşrût ve muhterik olan hâne arsasına mukâbil bir yer irâesi istid'asına dâir imâmın vâlidisi Fâtıma imzalı verilen arzuhâl leffen teşyîr-i savb-ı sâmilîleri kılınmağla meâlîne nazaran bi't-tahkîk icrâ-yı îcâbî bâbında emr u irâde efendimindir.)

masraflarını nezâret, öncelikle meşrûtanın bağlı olduğu vakfa yüklüyordu. Bu konudaki kayıtların hemen hepsinde geçen “emaneten icra-yı tamiri” ve “meblağ-ı mezbûrun vakfına masraf kayd olunmak üzere” devamında ise “...senesi bütçesi tertibinden tesviyesi” cümleleri de bunu göstermektedir. Bu ifâdelerden yapılan tamiratların bağlı oldukları vakıfların hesabından ödenmek üzere, emaneten Evkâf Nezâreti bütçesinden ödenerek yapıldığı, ancak yapılan bu masrafın mezkûr vakfın gelirinden düşmek üzere vakfın masrafına kaydedildiği anlaşılmaktadır. Bu husus 15 Zilkade 1313/28 Nisan 1896 tarihinde Sadrazam Rif’at Paşa’nın saraya yazdığı arzda şu şekilde dile getirilmekteydi:⁸⁹

Evkâf-ı mazbûtâdan Üsküdar’da vâki‘ Tâhir Efendi Câmi-i Şerîfi imâmetine meşrût olup muhtâc-ı ta‘mîr olunan hânenin keşfi mûcibince mecîdî 19 kuruş hesabıyla 7298 kuruşla emâneten icrâ-yı ta‘mîri ve meblâğ-ı mezbûrun vakfına masraf kayd olunmak üzere 317 senesi bütçesi tertîbine tesviyesi husûsunun Evkâf-ı Hümâyûn Nezâret-i Celîlesi’ne havâlesi...

Bu örnekte görüldüğü gibi her türlü durumda öncelikle söz konusu vakfın tahsisatı belirleyici olmaktaydı. Mesela Evkâf Nâzırı tarafından 25 Safer 1264/1 Şubat 1848 tarihinde saraya arz edilen tezkirenin ilk takriri Üsküdar Cedid Valide Sultan Cami imam-ı evveline ait meşrûtanın tamir masrafı ile ilgili idi. Harap olan meşrûtanın tamiri için 14.864 kuruş tutmuş olan keşif bedelinin kalan 864 kuruşu da ödenmiş ve ödenen meblağ, Cedid Valide Sultan Vakfı 1263/1847 senesi muhasebesine masraf olarak kaydedilmişti. İkinci takrir ise Nusret Camii meşrûtalarının tamiri ile alakalı olup buna göre Nusret Camii’nin imam-ı evvel ve sâni ile muvakkit ve müezzin-i evveline ait dört adet meşrûtanın tamiri söz konusu idi. Keşif defterine göre çıkarılan bedel 24.211 kuruş olup bu meblağ ilk etapta Evkâf Nezâreti Hazînesi’nden karşılanacak ancak caminin vakfına masraf olarak yazılacaktı.⁹⁰ 10 Ramazan 1267/9 Temmuz 1851 tarihli sadâret tezkiresinde ise Alemdağı’nın Çekmece Köyü’nde bulunan cami ile minaresi ayrıca imam meşrûtası ve mektebi’nin tamiri için yapılan ilk keşif bedeli 23.140 kuruş tutmuş ancak minaresinin tahta yerine tuğladan yapılması kararlaştırılınca bu miktar 29719

⁸⁹ BOA, BEO, No: 775, Gömlek No: 58110.

⁹⁰ BOA, İ. DH, No: 165, Gömlek No: 8685.

kuruşa çıkmıştı. Takirden anlaşıldığına göre mezkûr caminin bu meblağı karşılayacak vakfı bulunmamaktadır. Bunun üzerine 23.140 kuruşun Laleli Vakfı'na 1266/1850 senesi masraf kaydı olarak eklenmesine karar verilmiştir.⁹¹

4. 2. İmamların Yemek İstihkakları ve Vakıflar

İmamların vazife yaptıkları külliye vakıflarına ait imarethanelerde “nevbet” (nöbet) günlerinde yemek istihkakları da bulunmaktaydı. Zira dar anlamda aşhane veya aşevi demek olan imarethanelerden istifade edenler içerisinde medrese talebeleri, fakirler, misafirler yanında câmi ve hayrat hademesi de bulunabilmekteydi.⁹² Çünkü imaretlerin temel fonksiyonu, vakıf kurucularının koydukları şartlar doğrultusunda, bağlı bulunduğu külliye çalışanlarına; sıbyan mektebi ve medreselerde okuyan öğrencilere; tekke ve zaviyelerde yaşayan dervişlere; o civarda bulunan fakirlere ayrıca zengin ve fakir farketmeksizin tüm yolculara karşılıksız yemek yedirme hizmeti görmektir.⁹³ Dolayısıyla eğer vâkıf kurduğu vakıfta görev yapan hademe-i hayratın da külliye imaretinden yemek yemelerini şart koşmuşsa imam ve hatipler de burada tahsis edilen öğüne göre yemeklerini yiyebilmekteydiler. Nitekim Süheyl Ünver'in Fatih Külliyesi vakfiyesine dair kaleme aldığı makalede⁹⁴ ayrıca “Fatih Aşhanesi Tevzinâmesi” adlı eserinde gerek câmi ve gerekse darüşşifâ ve tabhane imamlarının külliye imarathanesinde “birer aş” yemek istihkakları olduğu görülmektedir.⁹⁵ Öyle görünüyor ki diğer büyük câmilerin bulunduğu külliye imaretlerinde de imamların yemek istihkakı bulunmaktaydı. Zira imaretlerden istifâde eden gruplar içerisinde fakirler sadece bir grubu teşkil etmekteydi. Her imaret birbirinden farklı karakterde olup orada yemek yiyenler câmi hademelerinden ulemaya, yoldan geçen saray elçilerinden dilencilere kadar geniş bir yelpazeye yayılmaktaydı.

⁹¹ Osmanlı Arşivi (BOA), *Sadâret Amedî Kalemî Evrakı [A. AMD]*, No: 31, Gömlek No: 12.

⁹² Mehmet Şeker, *İslâmda Sosyal Dayanışma Müesseseleri* (Ankara: TTK Yayınları, 1984), 114.

⁹³ Bahaeddin Yediyıldız, “Vakıf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 45/ 481.

⁹⁴ Süheyl Ünver, “Fatih Külliyesi'ne Aid Diğer Bir Vakfiye”, *Vakıflar Dergisi* 1 (1938), 42-43.

⁹⁵ *Fatih Aşhanesi Tevzinamesi*, nşr. Süheyl Ünver (İstanbul: İstanbul Fetih Derneği Yayınları, 1953), 9-11.

Vakıf imaretlerinden sağlanan aş istihkakı yanında imam ve diğer câmi hademesinin nan veya fodla⁹⁶, et ve baklava gibi istihkakları da vakıflardan karşılanmaktaydı. Mesela 29 Zilhicce 1300/31 Ekim 1883 tarihli “vakıf taam cetveli”nde Hasköy’de bulunan câmi hademelerine vakıf varidatından günlük bin çift fodla dağıtıldığı görülmektedir. Cetvelde imam ve hatiplerin günlük bir fodula aldıkları anlaşılmaktadır.⁹⁷

5. İmamlık Dışı Görevleri ve Vakıflar

5. 1. İmamların Mütevellilik Görevi ve Vakıflar

İmamların cami imamlığı dışında vakıflarla ilgili olarak icra ettikleri görevlerinin başında tevliyet yani vakıf mütevelliliği gelmektedir. Yapılan bazı araştırmalar imamların ilk dönemlerden beri tevliyet görevi için özellikle tercih edildiklerini göstermektedir. Vakıf mütevellîlerinin vakfı idare edebilecek idarî kabiliyet ve vukufiyete sahip olması yanında adil ve güvenilir olması da aranan özelliklerdendi. İşte oldukça önemli ve seçkin bir görev olan mütevellîlik görevine imamların getirilmesi toplumun onlara olan itimadının bir neticesi olarak görülmektedir.⁹⁸ Özellikle toplumun daha hassas olduğu para vakıfları için mütevellî seçiminde tevliyet hususunda uzmanlaşmış ve güvenilir kişiler yanında daha çok cami imamlarının tercih edildiği belirtilmektedir. Mesela Üsküdar’da imamlık yapan Beşir Fakih b. Hüsam’la ilgili bir kayıta idaresinde sekiz ayrı para vakfı olduğu gözlenmiştir. Bu durum şüphesiz imamların hassas bir mevzu olan “para” hususunda da insanların güvenini kazandığını göstermektedir.⁹⁹

Şer’iyye Sicilleri gibi arşiv kayıtlarında da imamların vakıf mütevelliliği yaptığına dair birçok örnek bulunmaktadır. Bu kayıtların bazılarında tevliyet görevinin camide görevli olan imama meşrut (şart kılınmış) olduğu görülmektedir. Mesela İstanbul Kadısı Musazade İbrahim Selim Efendi’nin 17 Şevval 1218/30 Ocak 1804

⁹⁶ Yassı pide şeklinde yapılan bir çeşit ekmek. Bk: Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 1/ 634.

⁹⁷ Bkz. Osmanlı Arşivi (BOA), *Maliyeden Müdevver Defterler [MAD. D]*, No: 22961.

⁹⁸ Ahmet Akın, *1575-1600 Tarihli Bursa Şer’iyye Sicillerine Göre Din Görevlisinin Sosyal Hayattaki Rolü* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002), 148.

⁹⁹ Özcan, *Osmanlı Para Vakıfları Kanûnî Dönemi Üsküdar Örneği*, 315.

tarhli arzında geçen “yevmî yedi akçe vazîfe ile imâm ve yevmî 2 akçe ile imâmete meşrûta vakf-ı mezbûrun mütevellîsi olan” ifadesi Ahi Durmuş Mescidi’nde görevli olan imamların aynı zamanda mescidin bağlı olduğu vakfın tevliyet görevini yerine getirdiğini de göstermektedir. Arza göre imamlar, imamet için yevmî 7 akçe alırken, tevliyet görevi için ise yevmî 2 akçe almaktadırlar.¹⁰⁰ Aynı Şekilde Hâfız Mehmed Efendi’nin Safer 1247/Temmuz 1831 tarihli arzuhâlinde de Mimar Ayas Mescidi Vakfı mütevelliliğinin yevmî 8 akçe ile bu mescidde görev yapan imamlara meşrûta olduğu görölmektedir.¹⁰¹ Bu örnekle birlikte, vâkıf tarafından imamlara Şart koşulduğu belirtilmemekle birlikte, mütevellilik görevi imamlar tarafından icra edilen birçok örnek bulunmaktadır. Mesela Bursa Kadısı Mehmed Said Efendi’nin 13 Cemaziyelevvel 1244/21 Kasım 1828 tarihli arzına göre Eyüp Dereköyü’nde Kasap Muhyiddin Camii vakfının tevliyetini yine cami imamı yapmaktaydı.¹⁰² Halil İbrahim Efendi’nin 20 Zilhicce 1259/11 Ocak 1844 tarihli arzuhâline göre Camcı Ali Mescidi tevliyetini yine imamlar icra etmekte,¹⁰³ Seyyid Hasib Paşa’nın 18 Zilhicce 1261/18 Aralık 1845 tarihli telhisine göre ise Öksüzce Hatip Mescidi tevliyetini yevmî 3 akçe ile yine aynı mescidin imamı yerine getirmektedir.¹⁰⁴ İmamet görevinin başkasına intikali halinde tevliyet görevinin de yeni imama intikal etmesi tabii idi. Mesela Hoca Üveys Paşa Cami imamlığını tam elli yıldır îfa ettiğini zikreden İshak Efendi 29 Zilhicce 1255/4 Mart 1840 tarihinde yazdığı arzuhâlde imamlık görevi ile beraber mütevelliliğin de damadı Seyyid Hâfız İbrahim Efendi’ye devredilmesini talep etmekteydi.¹⁰⁵ Kasab İlyas Mahallesi’nde bulunan elebi Süleyman Efendi Camii imamı ve aynı caminin vakıf mütevellîsi Seyyid Abdullatif Efendi, 29 Cemaziyelahir 1257/18 Ağustos 1841 tarihinde yazdığı arzuhâlde imamet ve tevliyet görevini kendi arzusuyla Ali Efendi b. İsmail’e devrettiğini (ferâğ ve kasr-ı yed ettiğini) ifade etmekteydi.¹⁰⁶

¹⁰⁰ BOA, C. EV, No: 158, Gömlek No: 7866.

¹⁰¹ BOA, C. EV, No: 396, Gömlek No: 20068.

¹⁰² BOA, HAT, No: 629, Gömlek No: 31090.

¹⁰³ BOA, C. EV, No: 329, Gömlek No: 16712.

¹⁰⁴ BOA, C. EV, No: 367, Gömlek No: 18615.

¹⁰⁵ BOA, TS. MA. e, No: 819, Gömlek No: 23.

¹⁰⁶ BOA, C. EV, No: 377, Gömlek No: 19119.

5. 2. İmamların Sıbyan Mektebi Muallimliği ve Vakıflar

İmamların temel görevi namaz kıldırmak ve hutbe okumak gibi dinî vazîfeler olmakla beraber, Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinden devletin inkırazına kadar birçok resmî görev de icra etmişlerdir. Başta nüfusla ilgili olmak üzere, mahallede icra edilen maliye, eğitim, emniyet, askeriye, kültür ve belediye ile alakalı birçok görev yüzyıllarca mahalle ve köy imamları tarafından yerine getirilmiştir. Zira Osmanlı Devleti'nde imam, padişah berâtı ile tayin edilen ve beldenin mülki ve beledi amiri olan kadının temsilciliğini üstlenen bir devlet görevlisiydi.¹⁰⁷ Bu görev veya hizmetlerin en önemlilerinden biri sıbyan mektebi muallimliğidir. Hatta Osmanlı Devleti'nde imamlar nasıl devletin bir nevi resmi nikah memurluğu görevini icra etmişler ise aynı şekilde ilkokul öğretmenliği diyebileceğimiz sıbyan mektebi muallimliği de devletin inkırazına kadar bizzat imamlar tarafından yürütülmüştür. Nitekim okuduğumuz yüzlerce kayıтта cami imamlarının aynı zamanda, birçoğu hemen camiye bitişik veya caminin yakınında olan sıbyan mektebinin muallimliğini yaptıklarını göstermektedir. Hatta birçok cami vakfiyesinde sıbyan mektebi muallimliği o caminin imamına meşrut yani şart koşulmuştur. Mesela İstanbul kadısı Kadızade Mehmed Tahir Efendi'nin Selh-i Safer 1234/15 Nisan 1809 tarihli arzında Kurşunlu Türbe Mahallesi'nde bulunan Aişe Hatun Mektebi muallimliğinin yevmî 8 akçe vazîfe ile aynı mahallede bulunan Kemal Paşa Mescidi imamlarına meşrûta olduğu belirtilmektedir.¹⁰⁸ İstanbul kadısı Sadullah Efendi'nin 10 Receb 1236/13 Nisan 1821 tarihli arzında "...ve cami-i şerîf-i mezkûrda imam olanlara meşrûta vazîfe-i muayyene ile muallim-i mekteb cihetlerine mutasarrıf olan..." ifâdelerinden Eyüp'te Defterdar Mahmud Efendi Camii müştemilatından olan sıbyan mektebi hocalığının aynı camide görev yapan imamlara meşrut olduğu anlaşılmaktadır.¹⁰⁹ 29 Rebiülahir 1269/9 Şubat 1853 tarihli tezkirede Dolmabahçe yakınlarında bulunan Süleymaniye Cami imamının aynı zamanda mektebinin de hocası olduğu,¹¹⁰ yine 12 Ramazan 1298/8 Ağustos 1881 tarihli diğer bir tezkirede ise Büyük

¹⁰⁷ İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)* (Ankara: TTK Yayınları, 2018), 108.

¹⁰⁸ Osmanlı Arşivi (BOA), *Cevdet Maarif [C. MF]*, No: 95, Gömlek No: 4735.

¹⁰⁹ BOA, *C. EV*, No: 141, Gömlek No: 7003.

¹¹⁰ Osmanlı Arşivi (BOA), *Sadâret Mektûbî Kalemi Nezâret ve Devâir Kalemi [A.]MKT. NZD*. No: 269, Gömlek No: 55.

Piyale Camii imamlarının, aynı ismi taşıyan mektebin de hocası oldukları anlaşılmaktadır.¹¹¹ Daha da arttırabileceğimiz bu örnekler Osmanlı Devleti'nde imamların aynı zamanda sıbyan mektebi muallimliğini yaptıklarını göstermektedir. Nitekim Abdülaziz Bey, devrinde sıbyan mektebi hocalarının büyük çoğunluğunun mahalle imamları, halîfe denilen yardımcılarının ekseriyetinin ise müezzinler olduğunu söylemektedir. Hatta bunların dışındaki kimselerin muallimlik ve halîfelik yapmasının ender olduğunu kaydetmektedir.¹¹² Osmanlıların ilk devirlerinde “hâce” son dönemlerinde ise “muallim” adı verilen sıbyan mektebi hocalarının cami imamları olduğunu ifade eden İsmail Kara gibi Cahid Baltacı da sıbyan mektebi hocalarının genellikle medrese mezunu kimseler olup cami veya mescid imam-hatîbi ve müezzinleri olduklarını kaydetmektedir.¹¹³ Hatta bazı araştırmalarda sıbyan mektebi hocalığı yapan imam eşlerinin de kız öğrencilere öğretmenlik yaptığı belirtilmektedir.¹¹⁴ Mefail Hızlı'nın kaleme aldığı eserde 16. yüzyılda da sıbyan mektebi hocalarının ekseriyetinin imamlar olduğu anlaşılmaktadır.¹¹⁵

İmamların muallim olarak görev yaptıkları sıbyan mektepleri de vakıflar tarafından finanse edilmekteydi. Zira asrımızda devlet bütçelerinde önemli bir gider kalemi olan eğitim harcamalarına Osmanlı Devleti uzun yıllar merkezî bütçeden pay tahsis etme gereği duymamıştı.¹¹⁶ Tanzimat dönemine kadar Osmanlılarda mahalle

¹¹¹ Osmanlı Arşivi BOA, *Maarif Nezâreti Mektubi Kalemi [MF.MKT]*, No: 67, Gömlek No: 118. Diğer örnekler için bk: Osmanlı Arşivi (BOA), *Evkaf Berat [EV. BRT]*, No: 263, Gömlek No: 23-4; BOA, *C. EV*, No: 286, Gömlek No: 14595; *C. EV*, No: 231, Gömlek No: 11514; *C. EV*, No: 495, Gömlek No: 25007; *C. EV*, No: 313, Gömlek No: 15924; *C. MF*, No: 39, Gömlek No: 1942; *C. MF*, No: 91, Gömlek No: 4521; *TS. MA. e*, No: 833, Gömlek No: 48; *HAT*, No: 1609, Gömlek No: 26; *A. JMKT.NZD*, No: 269, Gömlek No: 55; *BEO*, No: 880, Gömlek No: 65962 vd.

¹¹² Abdülaziz Bey, *Osmanlı Adet, Merasim ve Tabirleri*, haz. Kazım Arısan-Duygu Arısan Günay (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995), 1/ 61.

¹¹³ İsmail Kara-Ali Birinci, *Mahalle Mektebi Hatıraları* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1997), 13; Cahid Baltacı, *Osmanlı Medreseleri* (İstanbul: İFAV Yayınları, 1995), 1/ 79.

¹¹⁴ Uğur Demirbağ, “Sıbyan Mekteplerinde Verilen Eğitim Programlarının Değerlendirilmesi”, *The Journal of Turk-Islam World Social Studies* 16 (Mart 2018), 410.

¹¹⁵ Mefail Hızlı, *Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Döneminde İlköğretim ve Bursa Sıbyan Mektepleri* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Basımevi, 1999), 59'dan naklen bk: A 110, 167a, A 36 23a; 60'dan naklen bk: A 39 34b, A 94 110a, A 58 13b.

¹¹⁶ Tahsin Özcan, “Osmanlı Devleti'nde Eğitim Hizmetlerinin Finansmanı”, *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi Tebliğler* (İstanbul: TBTK-IRCICA-TTK, 2001), 133; Özgönül Aksoy, *Osmanlı Devri İstanbul Sıbyan Mektepleri Üzerine Bir İnceleme* (İstanbul: İstanbul Akgün Matbaası, 1968), 22, 57-58.

mekteplerinden en yüksek dereceli okullara kadar her seviyedeki eğitim kurumunun tesisi vakıflar tarafından gerçekleştirildiği gibi eğitim hizmetlerinin aksamadan devamı için gerekli olan finansman da vakıflarca karşılanıyordu.¹¹⁷ Dolayısıyla Osmanlı eğitim sisteminin ilk basamağını teşkil eden sıbyan mekteplerinin inşası, tamirat ve tadilatları, ısıtma ve aydınlatma masrafları yanında burada görev yapan ve genelde o mahallenin imamı olan muallim ve yardımcıları olan halifelerin maaşları da yine vakıflar tarafından finanse edilmekteydi. Örneğin evkâf müfettişi Mehmed Raşid Efendi'nin 5 Safer 1228/7 Şubat 1813 tarihli i'lamında Üsküdar Veziriazam Rum Mehmed Paşa Camii imamları aynı zamanda bu cami vakfına bağlı mektebin de hocası olup bu vakıftan yevmî 4 akçe muallimlik ücreti almaktaydılar.¹¹⁸ 6 Zilhicce 1253/3 Mart 1838 tarihli telhiste ise Nişâncı Mehmed Paşa Vakfı'na bağlı olup Galata'da bulunan mescidde imam olan şahısların aynı vakfa bağlı mektebin de muallimi oldukları ve bu görev mukabilinde vakıftan yevmî 3 akçe ücret aldıkları belirtilmekteydi.¹¹⁹ Galata Kadısı Seyyid Osman Nuri Efendi'nin Ğurre-i Rebiülevvel 1244/11 Eylül 1828 tarihine ait arzında ise Kasımpaşa Şaban Kaptan Mescidi Vakfı'na bağlı sıbyan mektebi muallimliğinin aynı camide görev yapan imamlara meşrut olduğu ve bu görev mukabilinde mezkur vakıftan yevmî dört akçe ücret aldıkları görülmektedir.¹²⁰ 06 Cemaziyelahir 1251/29 Eylül 1835 tarihli arzda Üsküdar Şile Nahiyesi'ne bağlı Karaca Köyü'nde bulunan Uzun Hasan Camii'ne atanan Abdusselam Halife, hatiplik için yevmî 7 akçe; imamlık için 10 akçe alırken sıbyan mektebi muallimliği için ise 6 akçe ücret almaktaydı.¹²¹

6. Evkâf Nezâreti'nin Kuruluşundan Sonra İmamlar

18. yüzyıldan sonra Osmanlı Devleti'nde başlayan reform hareketlerine paralel olarak devlet nizâmının batılı devlet sistemlerine göre tekrar tanzim edilmesi esnasında vakıfların idaresi de merkezî hükümet içerisine alınmıştır. Vakıflar sistem ve işleyiş itibarıyla bir devlet müessesesi olmadığı halde bu yenilik hareketlerine paralel olarak

¹¹⁷ Tahsin Özcan, *Osmanlı Para Vakıfları Kanûnî Dönemi Üsküdar Örneği*, 6; Osmanlı Devleti'nde eğitim hizmetlerinin finansmanı için bk: Tahsin Özcan, "Osmanlı Devleti'nde Eğitim Hizmetlerinin Finansmanı", 133-143.

¹¹⁸ BOA, C. EV, No: 231, Gömlek No: 11514.

¹¹⁹ BOA, C. EV, No: 212, Gömlek No: 10578.

¹²⁰ BOA, C. EV, No: 261, Gömlek No: 13349.

¹²¹ BOA, HAT, No: 1595, Gömlek No: 35.

bakanlık seviyesinde teşkilatlanmış bir kamu kuruluşu haline getirilmiştir.¹²² İbnu'l-Emin bu durumu, her ne kadar Mahmudiye ve Hamidiye vakıfları ile bunlara ilhak edilen diğer vakıfların idaresinin Darphâne-i Âmire nezâretiyle birleştirilmek suretiyle yönetilmesindeki zorluğa bağlasa¹²³ ve ortaya çıkan karışıklık ve suistimallerin izalesi için Evkâf Nezâreti'nin kurulduğu iddia edilse de¹²⁴ evkâfın tek bir bakanlıkça idaresi karışıklık ve suistimali izale edememiş bilakis daha kötü sonuçlar doğurmuştur. Hatta Mustafa Nuri Paşa'ya göre bu nezâret vakıfların koruyucusu olacak yerde yıkıcısı olmuştur.¹²⁵ Bu yıkımın sebebi ise özetle şu şekilde izah edilmektedir: Tanzimatın ilanından sonra tüm selâtin, devlet ricali ve diğer önde gelen şahısların vakıf toprakları maliye hazinesi tarafından zabt edilip öşrü alınmaya başlanmış ve gelen para toplamda 44 bin keseyi aşmıştı. Bu gelir aylara bölünüp her ay maliye hazinesinden vakıflara verilmekteydi. Daha sonra Fuad Paşa bu maktu' bedele îâne adını verip hazineye açık çıktıkça bunu hazineye aktarmış ve bunun sonucunda vakıf gelirleri gerçek gelirinin dörtte birine düşmüştü. Sultan hayratları olarak tesis edilen câmilerin çoğu bu toprak gelirlerinden idare edildiği için büyük bir boşluk oluşmuş, gelirleri karşılıksız kaldığı için diğer vakıf gelirleri ile idare edilmeye başlanmıştır. Netice itibariyle birçok hayrat kendi haline bırakılıp yıkılırken hademe-i hayrat da büyük ekonomik sıkıntılara maruz kalmıştır.¹²⁶

¹²² Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, 2; Evkâf Nezâreti'nin kuruluşu için bk: Seyit Ali Kahraman, *Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti* (İstanbul: Kitabevi, 2006).

¹²³ İbnu'l-Emin Mahmud Kemal-Hüseyn Hüsameddin, *Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'nin Tarihçe-i Teşkilatı ve Nüzzârın Terâcim-i Ahvâli* (Daru'l-Hilâfeti'l-Âliyye: Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, 1335), 26. İbnu'l-Emin Efendi nezâretin kuruluşunu şu şekilde dile getirmektedir: "Evkâf-ı Mahmudiye ve Hamidiye ve mülhakatı idaresinin Darphane-i Amire nezâretiyle tevhidden idaresinde subet hasıl olduğundan 12 Rebiülevvel 1242'de şerefsâdır olan irâde-i seniyye üzerine Darphane Nezâreti'nden tefrik ve ayrıca Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti ünvanıyla bir nezâret ihdas edilerek esbak Darphane Nâzırı ve mütevellî kaymakamı El-Hac Yusuf Efendi'ye tevcîh olundu."

¹²⁴ Evkâf Nezâreti'nin kuruluş sebepleri için bk: Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, 2; Yediyıldız, "Vakıf", 479.

¹²⁵ Mustafa Nuri Paşa, *Netayicu'l-Vukuat*, sad. Neşet Çağatay (Ankara: TTK, 1979), 3-4/ 286-287. ("Evkâf Hazînesi, ... vakıfların koruyucusu olacak yerde yıkıcısı oldu."); Evkâf Nezâreti'nin kuruluşunun vakıflara menfi tesiri için bk: Yediyıldız, *18. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi*, 196.

¹²⁶ Mustafa Nuri Paşa, *Netayicu'l-Vukuat*, 3-4/ 286-287; Ayrıca bk: Fuad Köprülü, *Vakıfların Hukuki Mahiyeti*, haz. Yahya Kemal Taştan (Ankara: VGM Yayınları, 2013), 218-219; Seyit Ali Kahraman da her vakfın kendi vakfiyesine göre harcanması gereken gelirlerin bir havuzda toplanması üzerine zamanın idarecilerinin bu gelirleri arzularına göre farklı yerlere sarf ettiklerini, bu durumun da vakıfların harap olmasına sebebiyet verdiğini kaydetmektedir. Bk: Kahraman, *Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti*, XI.

19. yüzyıl arşiv kayıtlarına baktığımızda Evkâf Nezâreti'nin kurulması ve akabinde vakıf gelirlerinin vakıflarda bırakılmayıp merkezî bütçeye aktarılması sonucunda en çok sıkıntı çeken hademe-i hayratın imamlar olduğu görülmektedir. Zira diğer ilmiye mensuplarına göre zaten geliri düşük olan imamların maaşları bu sebeple iyice düşmüş ve ödenemez hale gelmişti. Bu sebeple yüzyılın ortalarından itibaren imamlar tarafından Bâbiâli'ye maaşlarının arttırılması ve zamanında ödenmesi isteğini içeren yüzlerce istida yazılmaya başlanmıştır.¹²⁷ Mesela 08 Zilhicce 1273/30 Temmuz 1857 tarihli kayda göre İstanbul'da bulunan bazı mahalle imam ve hatipleri eski maaşlarına diğer zam yapılanlar gibi zam yapılmasını istemişlerdir.¹²⁸ 27 Rebiülevvel 1275/4 Kasım 1858 tarihine ait kayıt ise aynı minvalde verilen arzuhâllerin sık sık tekrarlandığını göstermektedir.¹²⁹

04 Şaban 1278/4 Şubat 1862 tarihinde Evkâf Nezâreti'ne toplu halde verildiği anlaşılan arzuhâlde ise “Münhâl olan vezâif-i mahsûsâlarının tehhür-i ifâ ve istifasından dolayı bazı ifâde ve istid'âyı hâvî hatîb ve hüddâm-ı cevami'den bir cemm-i gafîr tarafından i'ta kılınan arzuhâl” den bahsedilmektedir. Evrağın devamından anlaşıldığına göre nezâret, hazînenin içerisinde bulunduğu zor durumdan dolayı hatîb ve diğer cami hizmetlerinden boşalan vezaif yani maaş kadrolarının doldurulması hususunu ağırdan almakta, daha doğrusu kadro ataması yapmamaktadır. Evkâf Nezâreti bu uygulamanın hazînenin ıslahı ile alakalı bir tedbir olduğunu ilan etse de hademe-i hayratın öfkesini dindirememiş gözükmektedir.¹³⁰ 4 Safer 1251/1 Haziran 1835 tarihinde yazıldığı anlaşılan defterde ise “vüzera camii” hademelerinin zam isteğine dair bir

¹²⁷ Nursel Manav, *Mülkiye Tekâüd Sandığı Kuruluşu ve Faaliyetleri (1880-1890)* (Ankara: TTK, 2017), 20, 58-59, 87.

¹²⁸ BOA, A.}MKT. NZD, No: 230, Gömlek No: 99. (Evkâf-ı Hümâyûn Nezâret-i Celîlesine Dersââdet'te vakî' bazı mahallât eimme ve hutebâsının maaş-ı kadîmlerine emsalleri misüllü birer miktar zam tahsisi istid'asıyla mahzargûne takdîm eyledikte arzuhâl manzûr-i vâlâ buyurulmak üzere leffen irsâl kılınmış olmağla icâbının icrâsı mütevakıf-ı himem-i behiyyeleridir.)

¹²⁹ BOA, A.}MKT. NZD, No: 267, Gömlek No: 100. (Evkâf-ı Hümâyûn Nezâret-i Celîlesine Bazı mahallât cevami'-i şerîf eimme ve müezzinlerinin vazîfe-i muayyenelerinin zammı istid'asıyla bu kere dahî takdîm ettikleri arzuhâl manzûr-i vâlâları buyurulmak üzere leffen irsâl kılınmış olmağla icâbının icra ve ifâdeyi mütevakıf himem-i behiyyeleridir.)

¹³⁰ BOA, A.}MKT. NZD, No: 397, Gömlek No: 25.

arzuhâlin söz konusu olduğu anlaşılmaktadır. Bu defa ne kadar zam istediklerine dair rakamların da kaydedildiği bir defterin hazırlanarak takdim edildiği görülmektedir.¹³¹

Bu şekilde toplu zam talepleri yanında yüzlerce münferit zam taleplerini içeren kayıtlar da vardır. Münferit zam isteklerinin en fazla dikkat çekeni Ayasofya Camii imamlarına ait olan zam istidasıdır. Bunların zam talepleri ise selâtîn cami imamlarının da geçim sıkıntısı içerisinde olduğunu göstermektedir. 17 Rebiülahir 1259/17 Nisan 1843 tarihli tezkireye göre bu tarihte Ayasofya-i Kebir Camii imamları olan Kıbrıslı el-Hac Ahmed, Ispartalı Ahmed ve Tireli Hâfız Hüseyin Efendiler aylık 75 kuruş olan maaşlarının düşüklüğü yanında diğer selâtîn cami imamları gibi meşrûtalarının da olmadığından “sefil” duruma düştüklerini belirtmektedirler. Bu sebeple “merhameten kendulere miktâr-ı kâfî fodula ve maaş ta’yîn ve tahsîsiyle birer adet meşrûta sükna mübayaa olunması husûsunu rikâb-ı hümâyûn-i şâhâneye arzuhâl takdimiyle niyâz veistirhâm” etmekteydiler. Verilen cevapta mart ayından itibaren verilmek üzere her imama ayda sadece 150 kuruş hâne kirası tahsis edileceği belirtilmekteydi.¹³² Tabii maddi sıkıntı çeken sadece Ayasofya Camii imamları değildi. Payitahtın irili ufaklı neredeyse tüm cami ve mescid imamları aynı durumdaydı ve zam istemektedir. Mesela bunlardan Silivri Kapısı’nda bulunan Bâli Efendi Camii imam ve müezzini “*maaşlarının pek dîn olduğundan*” şikâyetçi idi.¹³³ 12 Muharrem 1274/2 Eylül 1857 tarihli hulasada Timurhan Camii hademesinin maaşlarının düşük olduğuna dair imam ve muhtarla birlikte mahalle ahalisinin de takdim ettiği “memhur arzuhâlden” bahsedilmekte “ve imam efendiye dahî hâne kirası olmak üzere ayrıca bir miktar şey tahsisi” istenmekteydi.¹³⁴ Yine 10 Cemaziyelahir 1275/15 Ocak 1859 tarihli tezkireye göre Molla Zeyrek Mahallesi’nde bulunan Kilise Camii imamları İbrahim ve Hacı Süleyman, hatip ve müezzinleri Hafız Ali ve Hacı Mehmed Efendiler maaşlarının düşük olması sebebiyle zam istemek için arzuhal takdim etmişlerdi:¹³⁵ Gurre-i Cemaziyelevvel 1278/4 Kasım 1861 tarihli kayıta ise “Hazret-i Yuşa’da kâin cami-i şerîfin imamet ve

¹³¹ BOA, *EV. d*, No: 32073.

¹³² BOA, *İ. DH*, No: 75, Gömlek No: 3736.

¹³³ BOA, *Sadâret Mektûbî Mühimme Kalemi Evrakı [A.]MKT. MHM*, No: 131, Gömlek No: 89.

¹³⁴ BOA, *A.]MKT. NZD*, No: 234, Gömlek No: 92.

¹³⁵ BOA, *A.]MKT. NZD*, No: 274, Gömlek No: 68

hitâbet hizmetinde bulunan Mehmed Efendi uhdesinde bulunan yevmî 2 akçe ile idare” edemediğine işaret edilmekteydi.¹³⁶ Ayrıca tıpkı Ayasofya Camii imamları gibi selâtin camilerinden Hırka-i Şerif Camii imamları da “vazîfelerin zammı niyâzıyla” istida takdim etmişlerdi.¹³⁷

Daha fazla arttırabileceğimiz bu örneklerin neticesinde Evkaf Nezareti’nin kurulması, akabinde vakıf gelirlerinin merkezî bütçeye aktarılması ayrıca imamların devlet kapısına bakan bir memur haline sokulmasından sonra gelinen noktanın imamlar için hiç de iç açıcı olmadığı görülmektedir. Gelinen bu durum vakıfların dinî hizmetlerin yürütülmesi, bu hizmetlerin yürütülmesine vesile olan müesseselerin yaşatılması ve hepsinden önemlisi bu hizmetleri yürüten imam ve hatipler için ne derece hayatî öneme hâiz olduğunu ortaya koymaktadır.

Sonuç

Osmanlı Devleti’nde imamlar, Evkâf Nezâreti’nin kuruluşuna kadar, vakıflara bağlı olarak görev yapmaktaydılar. Bu sebeple tayinleri ve özlük hakları; aldıkları maaş ve ek gelirler; mütevellilik ve sıbyan mektebi muallimliği gibi görevler; meşruta ve yemek istihkakı gibi haklar yönüyle vakıflarla sıkı bir irtibat içinde idiler. Bu durum Osmanlılar’da imamlığın merkezî idareye bağlı bir memuriyet olmadığını göstermektedir. Nitekim imam ve hatip tayinleri ile alakalı tekliflerin genellikle vakıf müteveli ve nazırları tarafından yapılması da bu düşünceyi desteklemektedir. Fakat Evkâf Nezâreti’nin kurulması ile yüzyıllarca düzenli bir şekilde ve aksamadan işleyen bu sistemin bozulduğu gözlenmektedir. Nezâretin kurulmasından sonra imam tayinleri merkezîleşmeye başladığı gibi maaşları da vakıflar yerine merkezî hazineden ödenmeye başlamıştır. Bu durum imamları, devlet kapısına bakan bir memur haline getirmiştir. Bu arada vakıf gelirlerinin merkezî bütçeye aktarılması ile imamların ana görev mahalli olan cami ve mescidler ile diğer vakıf müesseseleri bakımsızlıktan harap olmaya yüz tutmuş ayrıca imamların maaşları da ödenemez hale gelmiştir. Tüm bu tespitler

¹³⁶ BOA, İ. DH, No: 489, Gömlek No: 33061.

¹³⁷ BOA, A.}MKT. NZD, No: 275, Gömlek No: 47. (İmamların bu dönemde çektikleri maddi sıkıntılar için bakınız: Kemal Beydilli, *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü* (İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, 2001), 51-53.

vakıfların imamlık müessesesi için ne derece hayatî bir önem taşıdığını göstermekle beraber imamlık müessesesinin vakıf kurumu ile ne denli ciddî ve derin bir münasebet içerisinde olduğunu göstermektedir.

Kaynakça

- Abdulaziz Bey. *Osmanlı Adet, Merasim ve Tabirleri*. haz. Kazım Arısan-Duygu Arısan Günay. 2 Cilt, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995.
- Ahunbay, A. Zeyneb. “Meşrûta”. *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. 29/387-388, İstanbul: TDV Yayınları, 2004.
- Arslantürk, H. Ahmet. *Turhan Valide Sultan Vakfiyesi*. İstanbul: Okur Kitaplığı, 2012.
- Akgündüz, Ahmet. *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*. İstanbul: OSAV Yayınları, 2013.
- Akgündüz, Ahmet. *Osmanlı Tarih ve Hukuk İstılahları Kamusu*. İstanbul: OSAV Yayınları, 2018.
- Akgündüz, Murat. “Osmanlı döneminde Camilerde Kur’an Okunmasıyla İlgili Görevliler”. *Diyanet İlmî Dergi* 56 (2020), 443-458.
- Akın, Ahmet. *1575-1600 Tarihli Bursa Şer’iyye Sicillerine Göre Din Görevlisinin Sosyal Hayattaki Rolü*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002.
- Aksoy, Cihan. *Valide Sultan Vakıflarının Sosyo-Ekonomik Etkileri –Bezm-i Alem Valide Sultan Vakıfları-*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1997.
- Aksoy, Özgönül. *Osmanlı Devri İstanbul Sıbyan Mektepleri Üzerine Bir İnceleme*. İstanbul: İstanbul Akgün Matbaası, 1968.
- Ateş, İbrahim. “Vakfiyeler Göre Din Görevlileri’nde Aranan Özellikler ve Sağlanan Ekonomik İmkanlar”. *Diyanet Dergisi* 27/ 4 (Ekim-Kasım-Aralık 1991), 191-227.
- Baltacı, Cahid, *Osmanlı Medreseleri*. 2 Cilt. İstanbul: İFAV Yayınları, 2. Basım, 1995.
- Barkan, Ömer Lütfi-Ekrem Hakkı Ayverdi. *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri, 953 (1546) Tarihli*. İstanbul: Baha Matbaası, 1970.
- Berki, Ali Himmet. “Vakıf Kuran İlk Osmanlı Padişahı”. *Vakıflar Dergisi* 5 (1962), 128-129.
- Berki, Ali Himmet. *İstılah ve Tabirler*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Neşriyatı, 1966.
- Berki, Ali Himmet. *Vakıflar*. İstanbul: Aydınlik Basımevi, 2. Basım, 1946.
- Berki, Şakir. “Türkiye’de İmparatorluk ve Cumhuriyet Döneminde Vakıf Çeşitleri”. *Vakıflar Dergisi* 9 (2006), 1-13.
- Beydilli, Kemal. *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü*. İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, 2001.

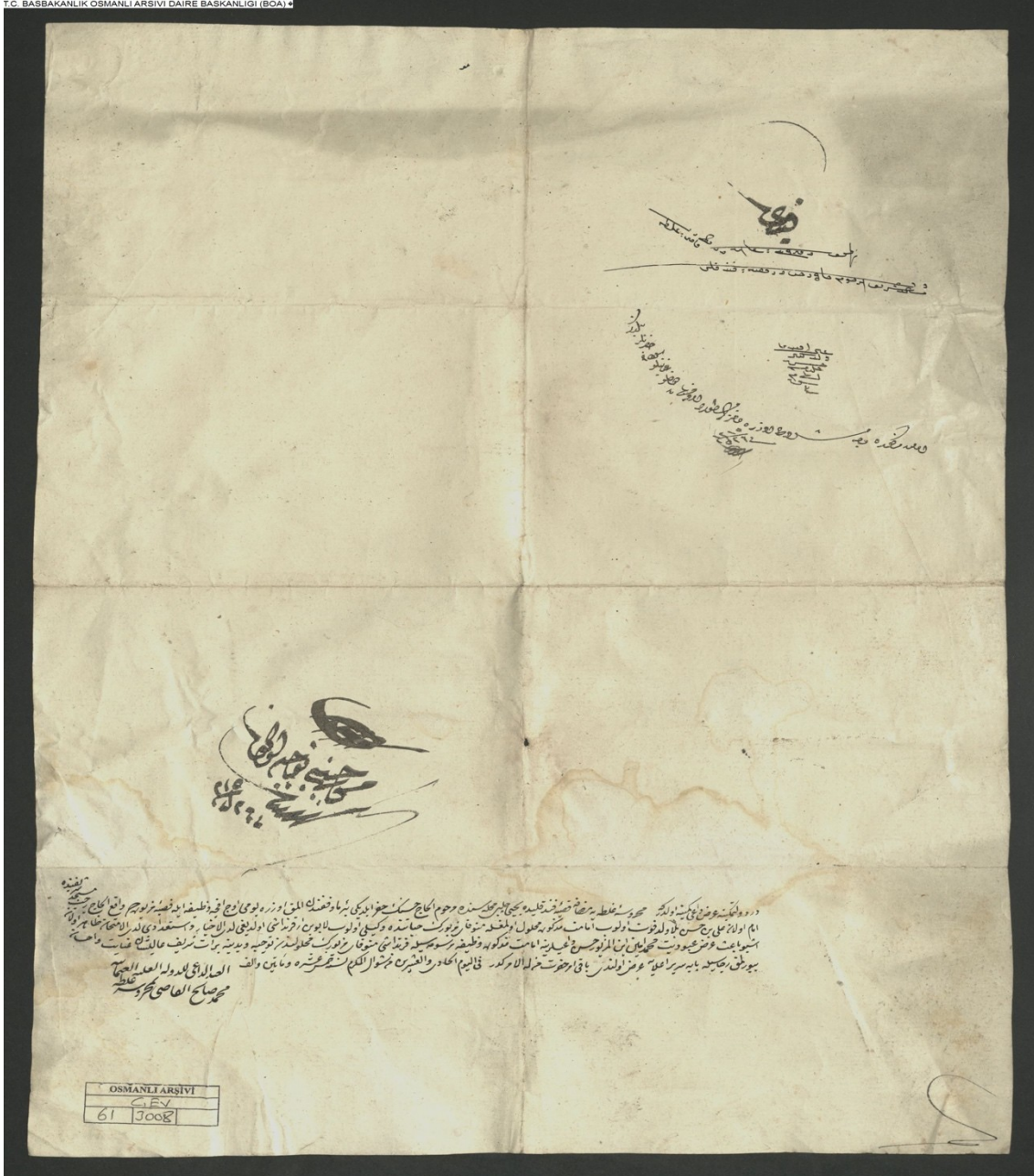
- BOA Osmanlı Arşivi. *Sadâret Mektûbî Kalemi Nezâret ve Devâir Kalemi [A.]MKT. NZD*. No: 269, Gömlek No: 55; No: 230, Gömlek No: 99; No: 267, Gömlek No: 100; No: 397, Gömlek No: 25; No: 234, Gömlek No: 92; No: 274, Gömlek No: 68; No: 275, Gömlek No: 47.
- BOA Osmanlı Arşivi. *Sadâret Amedî Kalemi Evrakı [A. AMD]*. No: 31, Gömlek No: 12.
- BOA Osmanlı Arşivi. *Cevdet Evkâf [C. EV]*. No: 158/ Gömlek No: 7866; No:493/ Gömlek No: 24934; No: 530/ Gömlek No: 26777; No: 542, Gömlek No: 2739; No: 543, Gömlek No: 27408); No: 551, Gömlek No: 27821; No: 141, Gömlek No: 7003; No: 286, Gömlek No: 14595; No: 231, Gömlek No: 11514; No: 495, Gömlek No: 25007; No: 313, Gömlek No: 15924; No: 231, Gömlek No: 11514; No: 212, Gömlek No: 10578; No: 261, Gömlek No: 13349; No: 287, Gömlek No: 14610; No: 61, Gömlek No: 3008; No: 119, Gömlek No: 5947; No: 547, Gömlek No: 27641; No: 140, Gömlek No: 6996; No: 495, Gömlek No: 25007; No: 228, Gömlek No: 11395; No: 629, Gömlek No: 31722; No: 436, Gömlek No: 22076; No: 560, Gömlek No: 28294; No: 295 Gömlek No: 15026; No: 329, Gömlek No: 16712; No: 396, Gömlek No: 20068; No: 367, Gömlek No: 18615.
- BOA Osmanlı Arşivi. *Sadâret Mektûbî Kalemi Devâir Evrakı [A.]MKT. DV*. No: 19, Gömlek No: 1.
- BOA Osmanlı Arşivi. *Sadâret Mektûbî Mühimme Kalemi Evrakı [A.]MKT. MHM*. No:131, Gömlek No: 89.
- BOA Osmanlı Arşivi. *Bâbîâli Evrak Odası Evrakı [BEO]*. No: 880, Gömlek No: 65962; No: 657, Gömlek No: 49268; No: 775, Gömlek No: 58110.
- BOA Osmanlı Arşivi. *Cevdet Maarif [C. MF]*. No: 95, Gömlek No: 4735; No: 91, Gömlek No: 4521; No: 39/ Gömlek No: 1942.
- BOA Osmanlı Arşivi. *Cevdet Belediye [C. BLD]*. No: 61, Gömlek No: 3011.
- BOA Osmanlı Arşivi. *Bâb-ı Defteri Başmuhasebe Bina Eminliği Defterleri [D. BŞM. BNE. d]*. No: 16506.
- BOA Osmanlı Arşivi. *Bab-ı Defteri İradeler [D. DRB.İ]*. No: 27, Gömlek No: 5.
- BOA Osmanlı Arşivi. *Evkaf Berat [EV. BRT]*. No: 263, Gömlek No: 23-4.
- BOA Osmanlı Arşivi. *Evkaf Defterleri [EV. d]*. No: 32073; No: 38657.
- BOA Osmanlı Arşivi. *Hatt-ı Hümayûn [HAT]*. No: 1609, Gömlek No: 26; No: 1646, Gömlek No: 16-1; No: 1609, Gömlek No: 61; No: 1595, Gömlek No: 35; No: 1586, Gömlek No: 11; No: 629, Gömlek No: 31090.
- BOA Osmanlı Arşivi. *İrade Dâhiliye [İ. DH]*. No: 237, Gömlek No: 14359; 199, Gömlek No: 11372; 158, Gömlek No: 8220; No: 332, Gömlek No: 21709; No: 75, Gömlek No: 3736; No: 489, Gömlek No: 33061; No: 165, Gömlek No: 8685.
- BOA Osmanlı Arşivi. *İbnulemin Vakıf [İE. EV]*. No: 9, Gömlek No: 1088.

- BOA Osmanlı Arşivi. *İrade Meclis-i Vâlâ [İ. MVL]*. No: 345, Gömlek No: 14967; No: 452, Gömlek No: 20199; 250, Gömlek No: 9167.
- BOA Osmanlı Arşivi. *Maliyeden Müdevver Defterler [MAD. D]*. No: 22961.
- BOA Osmanlı Arşivi. *Maarif Nezâreti Mektubi Kalemi [MF.MKT]*. No: 67, Gömlek: 118.
- BOA Osmanlı Arşivi. *Meclis-i Vâlâ Evrakı [MVL]*. No: 344, Gömlek No: 118; No: 347, Gömlek No: 17; No: 538, Gömlek No: 122.
- BOA Osmanlı Arşivi. *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri) [TS. MA. d]*. No: 4284; No: 8208.
- BOA Osmanlı Arşivi. *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı [TS. MA. e]*. No: 25, Gömlek No: 62; No: 26, Gömlek No: 59; No: 183, Gömlek No: 35; No: 833, Gömlek No: 48; No: 1250, Gömlek No: 53; No: 1250, Gömlek No: 56; No: 760, Gömlek No: 23-5; No: 819, Gömlek No: 23.
- Çelebi, M. Elif. 18. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Batılılaşma Dönemi ve Bir 18. Yüzyıl Örneği: Üsküdar Ayazma Külliyesi. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004.
- Çevrimli, Nilgün. “Meşrûta Teriminin Düşündürdükleri Vakıf Görevlilerine Ait Meşrûtalar”. *Kalemîşi Dergisi* 6/ 11 (2018), 89-112.
- Demirbağ, Uğur. “Sıbyan Mekteplerinde Verilen Eğitim Programlarının Değerlendirilmesi”. *The Journal of Turk-Islam World Social Studies* 5/ 16, (2018), 408-419.
- Deniz, Şefaattin. “Sultan Abdülmecid Vakıflarından Çırağan Mecidiye Camii”. *Vakıflar Dergisi* 43 (2015), 105-118.
- Develioğlu, Ferit. *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*. Ankara: Aydın Kitabevi, 19. Basım, 2004.
- Düstur*, 1286 Tarihli Tevcîh-i Cihât Nizâmnamesi. 1. Tertip, 8 Cilt, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1289.
- Düstur*, 1290 Tarihli Tevcîh-i Cihât Nizâmnamesi. 1. Tertip, 8 Cilt, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1290.
- Düstur*, 1331/ 1913 Tarihli Tevcîh-i Cihât Nizâmnamesi. 2. Tertip, 12 Cilt, Dersâdet: Matbaa-i Âmire, 1332.
- Er, İzzet. “Hademe-i Hayrattan Din Görevliliğine”. *Diyanet Aylık Dergi* 202 (Ekim 2007), 5-9.
- Ertem, Adnan. *Osmanlı ve Cumhuriyet Döneminde Sosyal Bütünleşme Açısından Vakıflar*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997.
- Fatih Aşhanesi Tevzînâmesi*. nşr. Süheyl Ünver. İstanbul: İstanbul Fethi Derneği Yayınları, 1953.

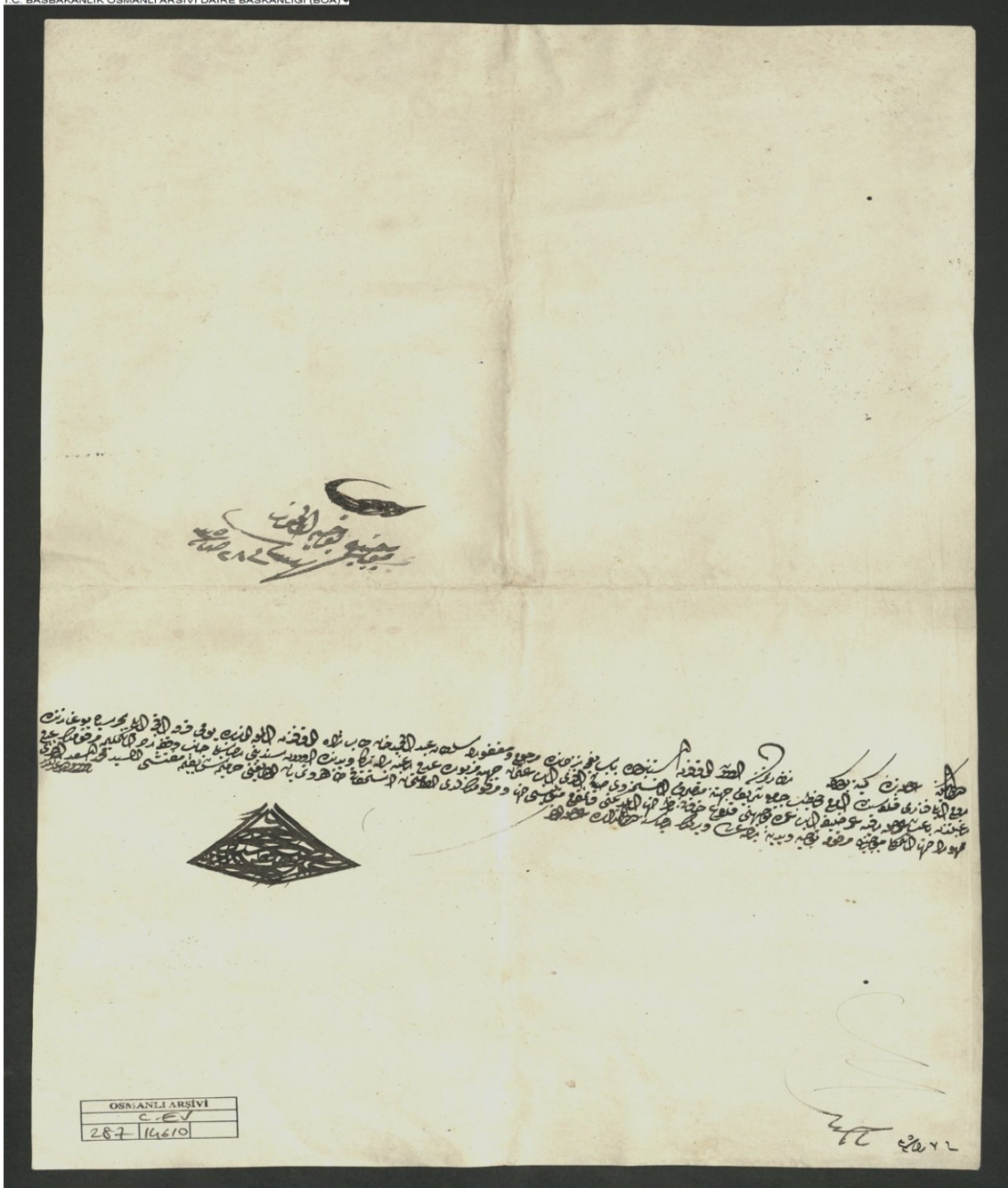
- Fatih Mehmed II Vakfiyeleri*. Ankara: Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, 1938.
- Gündoğdu, Serdar. *Keçecizade Fuat Paşa Külliyesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Hızlı, Mefail. *Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Döneminde İlköğretim ve Bursa Sıbyan Mektepleri*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Basımevi, 1999.
- İnal, İbnulemin Mahmud Kemal-Hüseyin Hüsameddin. *Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'nin Tarihçe-i Teşkilatı ve Nüzzarın Teracim-i Ahvali*. Daru'l-Hiafeti'l-Aliyye: Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, 1335.
- İstanbul'da Sultan II. Bayezid Külliyesi ve Arapça ve Osmanlıca Vakfiyeleri*. haz. Recep Akakuş. İstanbul: Bayezid Camii ve Külliyesini Koruma Derneği, 2011.
- İstanbul Kadı Sicilleri Bab Mahkemesi 3 Numaralı Sicil*. haz. Rıfat Günalan. İstanbul: İSAM Yayınları, 2011.
- İstanbul Kadı Sicilleri Eyüb Mahkemesi (Havass-ı Refia) 3 Numaralı Sicil*. haz. Komisyon. İstanbul: İSAM Yayınları, 2011.
- Kahraman, Seyit Ali. *Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2006.
- Kara, İsmail-Ali Birinci. *Bir Eğitim Tasavvuru Olarak Mahalle/Sıbyan Mektepleri Hatıralar/Yorumlar/Tetkikler*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2005.
- Kazıcı, Ziya. *İslâmi ve Sosyal Açından Vakıflar*. İstanbul: Marifet Yayınları, 1985.
- Kazıcı, Ziya. *Osmanlı Vakıf Medeniyeti*. İstanbul: Bilge Yayınları, 2003.
- Köprülü, Fuad. *Vakıfların Hukuki Mahiyeti*. haz. Yahya Kemal Taştan. Ankara: VGM Yayınları, 2013.
- Manav, Nursel. *Mülkiye Tekâüd Sandığı Kuruluşu ve Faaliyetleri (1880-1890)*. Ankara: TTK, 2017.
- Mustafa Nuri Paşa. *Netayicu'l-Vukuat*. sad. Neşet Çağatay. 4 Cilt, Ankara: TTK, 1979.
- Mustafa Sabri Efendi. *Dînî Müceddidler: Reformcular*. İstanbul: Sebil Yayınevi, 1994.
- Ortaylı, İlber. *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*. 3. Basım, Ankara: TTK, 2018.
- Ömer Hilmi-İsmet Sungurbey. *Eski Vakıfların Temel Kitabı*. İstanbul: Sulhi Garan Matbaası, 1978.
- Ömer Hilmi Efendi. *İthafü'l-Ahlafe Fi Ahkami'l-Evkâf*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, ts.
- Özcan, Tahsin. *Osmanlı Para Vakıfları Kanûnî Dönemi Üsküdar Örneği*. Ankara: TTK, 2003.
- Özcan, Tahsin. "Osmanlı Devleti'nde Eğitim Hizmetlerinin Finansmanı". *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi Tebliğler*. 133-143. İstanbul: TBTK-IRCICA-TTK, 2001.

- Öztürk, Nazif. *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*. Ankara: TDV Yayınları, 1995.
- Pakalın, M. Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. 3 Cilt. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 3. Basım, 1983.
- Sultan III. Osman Vakfiyesi*. haz. Ali Öngül. Manisa: Celal Bayar Üniversitesi Yüksek Öğrenim Vakfı, 2003.
- Süleymaniye Vakfiyesi*. haz. E. Kemal Kürkçüoğlu. Ankara: Vakıflar Umum Müdürlüğü, 1962.
- Şeker, Fatih M. *Osmanlı İslâm Tasavvuru*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2. Basım, 2015.
- Şeker, Mehmet. *İslâmda Sosyal Dayanışma Müesseseleri*. Ankara: TTK, 1984.
- Şemseddin Sami. *Kamus-u Türkî*. Dersaadet: İkdâm Matbaası, 1317.
- Unan, Fahri. *Kuruluşundan Günümüze Fatih Külliyesi*. Ankara: TTK, 2003.
- Ünver, Süheyl. "Fatih Külliyesi'ne Aid Diğer Bir Vakfiye". *Vakıflar Dergisi* 1 (1938), 39-49.
- Fatih Aşhanesi Tevzinamesi*. nşr. Süheyl Ünver. İstanbul: İstanbul Fetih Derneği Yayınları, 1953.
- Yaltkaya, Şerafeddin. "Kara Ahmet Paşa Vakfiyesi". *Vakıflar Dergisi* 2 (1942), 83-167.
- Yediyıldız, Bahaeddin. *18. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi*. Ankara: TTK, 2003.
- Yediyıldız, Bahaeddin. "Vakıf", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. 42/479-486. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Yediyıldız, Bahaeddin. "18. Asır Türk Vakıflarının İktisadi Boyutu". *Vakıflar Dergisi* 18 (1984), 5-41.
- Yılmaz, Fehmi. *Osmanlı Tarih Sözlüğü*. İstanbul: Bilimevi Basın Yayın. 2017.
- 82 Numaralı Mühimme Defteri (1026-1027/1617-1618)*. haz. Komisyon. Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1993.
- 91 Numaralı Mühimme Defteri (1056/ 1646-1647)*. haz. Komisyon. Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2015.

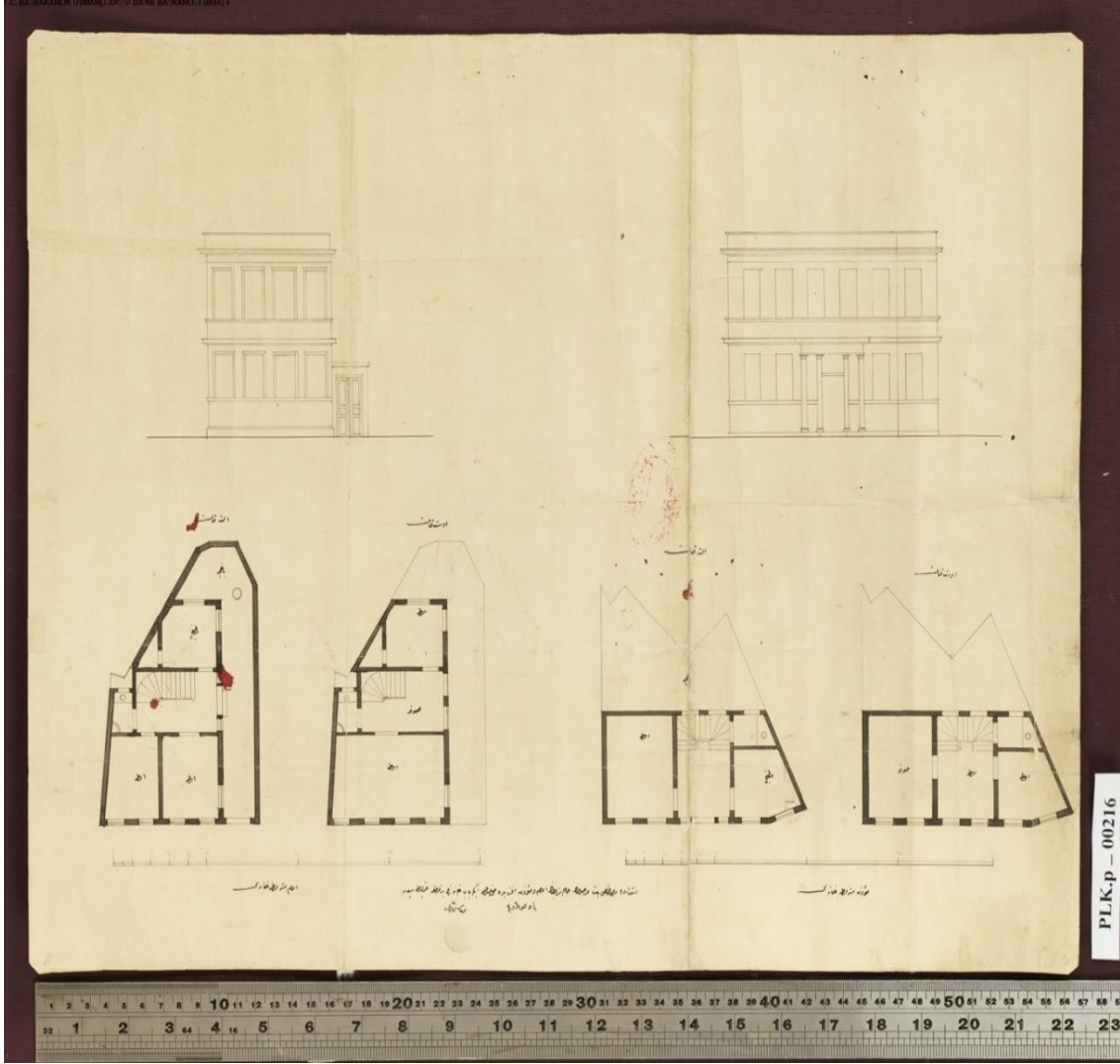
Ek 1: Galata kadısı Mehmed Salih Efendi'nin kaleme aldığı Fındıklı Kasabası Yahya Çelebi Mahallesi'nde bulunan Hacı Receb Mescidi imamlarının yevmî 3 akçe tutan maaşlarının aynı kasabada Hacı Hüseyin'in kazdığı "bi'r vakfı" dan (kuyu vakfı) aldıklarını gösteren 21 Şevval 1225 tarihli arz. Belge no: BOA Osmanlı Arşivi, C. EV, No: 61, Gömlek No: 3008.

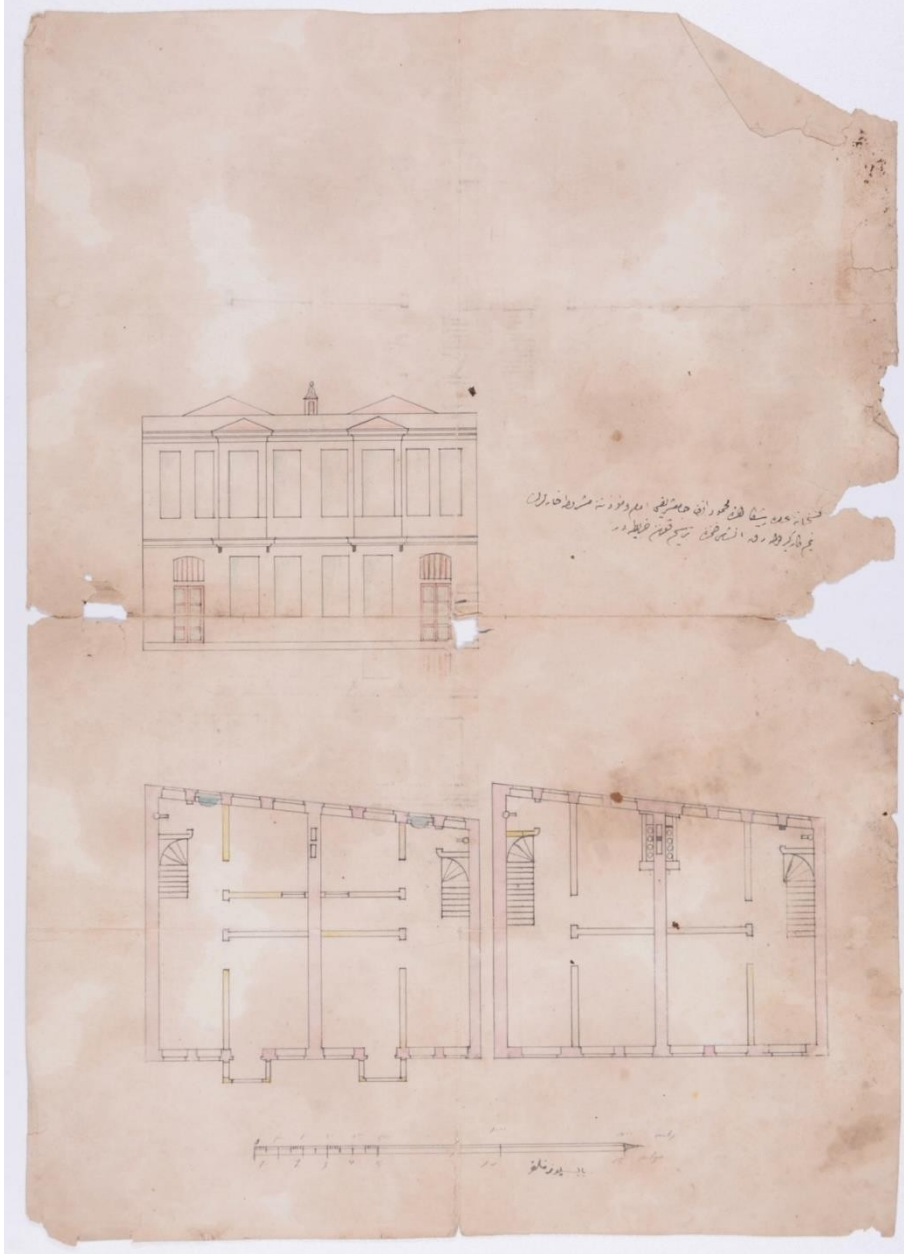
Ek-2: Babussade Ağası nezaretinde olan evkaftan Bahçekapı'da Abdulhamid Han Evkafı'ndan meşrut vazife ile Karadeniz Boğazı'nda Rumeli Feneri Kalesi Camii imamet ve hitabet görevlerinin tevcihi için yazılan 29 Safer 1235 tarihli inha. Belge no: BOA Osmanlı Arşivi, C. EV, No: 287, Gömlek no: 14610.

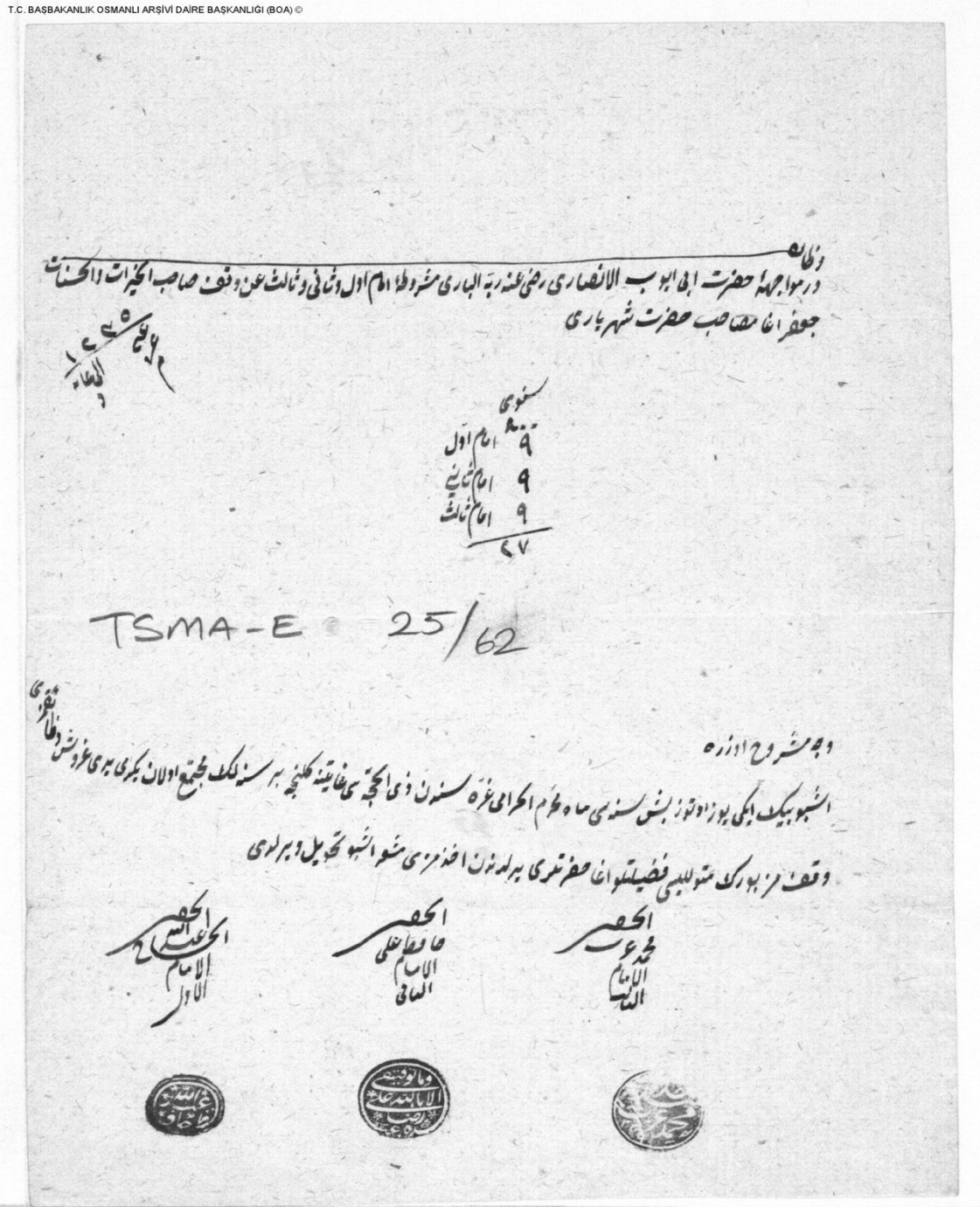
Ek 3: Üsküdar'da Mustafa Paşa Camii imam ve müezzinine mahsus meşrutahanelerin evkaf mühendisi tarafından çizilen planları. Belge no: BOA, Osmanlı Arşivi, *PLK. p*, No: 00216.(Üsküdar Mustafa Paşa merhûmun câmi-i şerîfinin imam ve müezzîn efendilere mahsus 2 bâb hânenin bir kıt'a haritasıdır. 5 Temmuz 1306. Mühendis-i Evkaf.)

Ek 4: Feshane önünde bulunan Mahmud Efendi Camii imam ve müezzini için inşa edilmesine izin verilen meşruta binalarının resim ve krokisi. Belge no: BOA, Osmanlı Arşivi, *PLK.p*, No: 6196 (29 Zilhicce1280 (Feshâne-i Âmile piştgâhında Mahmud Efendi Câmî-i Şerîfi imâm ve müezzini meşrûtahânelerin nîmkârgîr olarak inşâsı zımnında tersîm kılınan haritadır.)

Ek 5: Eyüp Sultan Camii imamları Abdullah, Hafız Ali ve Mehmed İzzet Efendilerin bir senelik maaşlarını vakıf mütevellisi Hafız İsa Ağa'dan tahsil ettiklerini gösteren 29 Zilhicce 1235 tarihli tahvil senedi. Belge no: BOA, Osmanlı Arşivi, TS. MA, e, No: 25, Gömlek No: 65.

TSMA.E.0025

Ek 6: Çırağan Sarayı civarına yaptırılan Mecidiye Camii'ne ilk defa atanan imam-ı evvel Seyyid el-Hac Hâfız Musa Kudsî ve imam-ı sâni Seyyid Hâfız Mehmed Tevfik Efendiler'in Sultan Abdülmecid Han'ın vakıflardan karşılanmakta olan maaşlarını gösteren 25 Zilhicce 1264 tarihli cetvel. Belge no: BOA, Osmanlı Arşivi, HAT, No: 1646, Gömlek No: 16-1.

